

WIEDZA O SPOŁECZEŃSTWIE W SZKOLE PODSTAWOWEJ

K

S

S

PROGRAM
NAUCZANIA

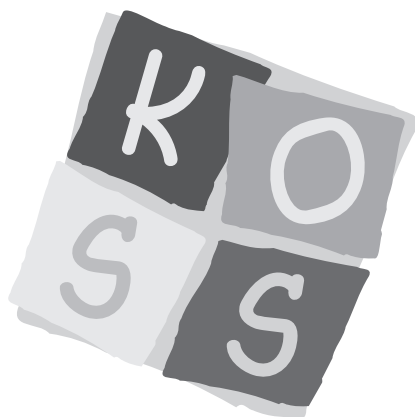
-CEO-
CENTRUM EDUKACJI
OBYWATELSKIEJ

WIEDZA O SPOŁECZEŃSTWIE W SZKOLE PODSTAWOWEJ

KOSS

KSZTAŁCENIE OBYWATELSKIE
W SZKOLE SAMORZĄDOWEJ

PROGRAM NAUCZANIA

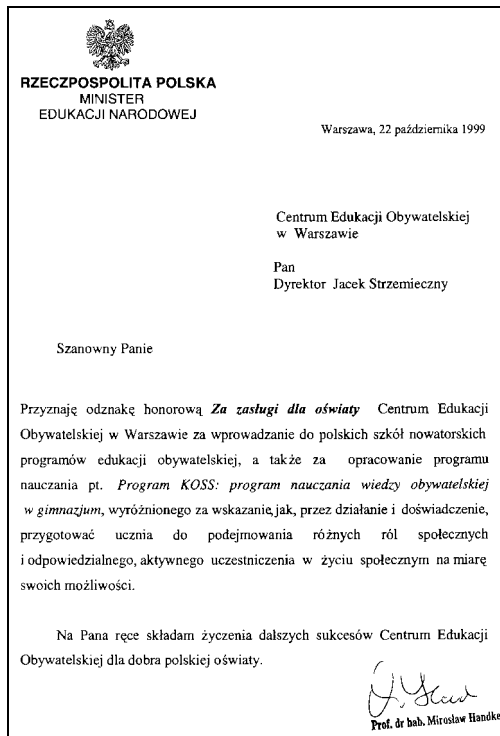
ALICJA PACEWICZ, TOMASZ MERTA,
SYLWIA ŻMIJEWSKA-KWIRĘG

— CEO —
CENTRUM EDUKACJI
OBYWATELSKIEJ

CIVITAS

WARSZAWA 2018

Program KOSS (Kształcenie Obywatelskie w Szkole Samorządowej) został wyróżniony przez Ministra Edukacji Narodowej – za jego opracowanie CEO otrzymało odznakę honorową „Za zasługi dla oświaty”.

Przy opracowaniu wykorzystano program KOSS z 1994 i 1999 roku, którego **współautorami byli**: Krystyna Brząkalik, Anna Klimowicz, Jacek Kowalski, Elżbieta Królikowska, Jacek Królikowski, Tomasz Masny, Tomasz Merta, Alicja Pacewicz, Maciej Podbielkowski, Małgorzata Rutkowska-Paszta, Cezary Trutkowski, Jacek Strzemieczny, Elżbieta Suska, Jan Wróbel, Marta Zahorska

Projekt okładki: Agnieszka Czyżowska-Nyka

Redakcja: Dorota Nawalany

Korekta językowa: Katarzyna Sołtan-Młodożeniec

Skład: Jan Jacek Swianiewicz

Druk: Orthdruk w Białymstoku

© Centrum Edukacji Obywatelskiej

ISBN 978-83-66150-00-3

Programowi KOSS towarzyszy podręcznik „KOSS. Wiedza o społeczeństwie w szkole podstawowej” (nr dopuszczenia 929/2018).

Wydawnictwo Civitas, Pupki 43, 11-042 Jonkowo, tel./faks (89) 512 92 13, e-mail: civitas@ceo.org.pl, www.civitas.com.pl oraz Centrum Edukacji Obywatelskiej, ul. Noakowskiego 10/1, 00-666 Warszawa, tel. (22) 875 85 40, e-mail: ceo@ceo.org.pl, www.ceo.org.pl

SPIS TREŚCI

I. ZAŁOŻENIA OGÓLNE PROGRAMU	4
II. CELE PROGRAMU	9
III. TREŚCI NAUCZANIA I OCZEKIWANE OSIĄGNIĘCIA UCZNIÓW	20
IV. PROCEDURY OSIĄGANIA SZCZEGÓŁOWYCH CELÓW EDUKACYJNYCH	42
V. SPOSOBY OCENIANIA – ZASADY I NARZĘDZIA	63
VI. NARZĘDZIA OCENY – PRZYKŁADY	71
VII. OPINIE O PROGRAMIE I PODRĘCZNIKU KOSS	80

I. ZAŁOŻENIA OGÓLNE PROGRAMU

Program KOSS – Kształcenie Obywatelskie w Szkole Samorządowej – przeznaczony jest do nauczania wiedzy o społeczeństwie w szkole podstawowej. To zmodyfikowana – zgodnie z założeniami podstawy programowej – wersja programu nauczania edukacji obywatelskiej obecnego w polskich szkołach od 1995 roku. Uwzględnia wszystkie wymieniane w podstawie programowej cele kształcenia ogólnego (wymagania ogólne) i treści nauczania (wymagania szczegółowe).

Program KOSS może być realizowany w klasie ósmej w wymiarze dwóch godzin tygodniowo.

KOSS umożliwia skuteczną realizację założeń określonych w podstawie programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej:

Nadrzędnemu celowi kształcenia w zakresie wiedzy o społeczeństwie – kształtowaniu postaw obywatelskich i prospołnotowych – sprzyjać ma nabywanie wiedzy i rozwijanie umiejętności dotyczących kolejnych kręgów środowiskowych, z którymi styka się uczeń: od rodziny i szkoły przez wspólnotę lokalną i regionalną, aż do wspólnoty narodowej, państwowej i międzynarodowej. Kształcenie to ma umożliwić rozwój umiejętności refleksyjnej obserwacji otaczającej rzeczywistości społecznej, w tym życia publicznego. Konieczna jest taka realizacja treści nauczania, aby uczniowie rozumeli przydatność poszczególnych zagadnień w codziennym życiu człowieka – członka poszczególnych grup i wspólnot społecznych. Sprzyjać to ma rozwojowi umiejętności rozpoznawania i rozwiązywania prostych problemów w życiu społecznym. Kształcenie to ma także prowadzić do ugruntowania postaw szacunku dla dziedzictwa narodowego i ogólnościwiatowego oraz ciekawości poznawczej, otwartości i tolerancji*.

Programowi KOSS towarzyszą: podręcznik dla uczniów „KOSS. Wiedza o społeczeństwie w szkole podstawowej”, zestaw scenariuszy zajęć, z których każdy zawiera wykaz celów danej lekcji, szczegółowe propozycje sposobu przeprowadzenia zajęć i narzędzia oceny, które mogą być wykorzystywane przy ocenianiu uczniów realizujących program KOSS (patrz: rozdział V programu oraz książka „Jak oceniać uczniów? Wskazówki dla nauczycieli”) oraz „Zeszyt ćwiczeń KOSS. Wiedza o społeczeństwie w szkole podstawowej”, skorelowany z treścią podręcznika. Zadania w zeszycie mogą służyć do sprawdzania wiedzy i umiejętności uczniów zarówno na lekcji, jak i w domu. **Zróznicowana forma prezentacji materiałów dydaktycznych ułatwia przyswajanie ważnych treści i umiejętności, a równocześnie zachęca uczniów do samodzielnej pracy z podręcznikiem oraz materiałami zawartymi w serwisie internetowym KOSS online.**

---

* Patrz: Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, s. 109 (Dz. U. z 24 lutego 2017 r., poz. 356).

Program KOSS wypełnia założenie podstawy programowej dotyczące stosowania w procesie kształcenia innowacyjnych rozwiązań programowych, organizacyjnych oraz metodycznych:

W nauczaniu wiedzy o społeczeństwie powinno się stwarzać sytuacje edukacyjne, w których uczeń stosuje poszczególne metody autoprezentacji, rozwiązywania konfliktów i problemów, współdecydowania (...). Ma ono także uświadomić uczniom ich własne prawa i obowiązki. Treści nauczania sformułowano tak, aby uczeń miał świadomość wpływu obywateli na życie publiczne – przy czym poza formami konwencjonalnymi uwypuklono także te niekonwencjonalne. Sprzyjać ma to kreowaniu aktywnych postaw w życiu społecznym, ale i brania odpowiedzialności za własne wybory i czyny.

W celu rozwijania umiejętności komunikacji i współdziałania powinno się stosować różne metody pracy grupowej, w tym uczniowskie projekty edukacyjne (...). Należy także wykorzystywać różne formy dyskusji (...)*.

Program KOSS może także stanowić ważny element programu wychowawczego szkoły. Kolejne działy programu zawierają istotne wartości wychowawcze i mogą doskonale służyć integracji zespołu klasowego, społeczności szkolnej, a także budowaniu więzi ze wspólnotą lokalną, narodową i europejską.

Nazwa programu Kształcenie Obywatelskie w Szkole Samorządowej podkreśla **związek szkoły z samorządem lokalnym**. Znajduje to odbicie w tematyce zajęć, skłaniającej uczniów do zainteresowania się życiem społeczności lokalnej i rzeczywistego uczestnictwa w nim. W każdej jednostce tematycznej kilkakrotnie odwołujemy się do bezpośrednich doświadczeń młodych ludzi i zachęcamy do działania obywatelskiego – czyni to edukację bardziej autentyczną i skuteczną. Lista tematów zajęć wraz z ich krótkimi streszczeniami stanowi integralny element programu i została przedstawiona w dalszej części publikacji.

Istotną cechą programu KOSS jest także **przekładanie treści bardziej abstrakcyjnych na zadania i dylematy bliższe codziennemu życiu uczniów**. Uczniowie mają możliwość odnoszenia zdobywanych na lekcjach wiadomości na temat demokracji, samorządu czy państwa prawa do wydarzeń i zjawisk ze swojego najbliższego otoczenia społecznego – życia szkoły i swojej społeczności lokalnej.

KOSS jest programem sprawdzonym w szkołach – wieloletnia praktyka szkolna, stała współpraca z nauczycielami-liderami uczącymi według programu KOSS oraz regularne aktualizowanie oraz dostosowywanie programu i podręcznika do zmieniających się warunków politycznych i prawnych (np. zmiany ustroju administracyjnego Polski, wejście do Unii Europejskiej) oraz nauczania (nowoczesne metody dydaktyczne) gwarantują jego jakość.

Do reformy strukturalnej szkolnictwa KOSS był nauczany jako rozszerzony program wiedzy o społeczeństwie w klasach VII i VIII szkoły podstawowej. Od 1999 roku wiedza o społeczeństwie była nauczana na poziomie gimnazjalnym, a z programu KOSS zaczęło korzystać znacznie więcej szkół. Co roku ponad 1/4 gimnazjów w Polsce zdecydowało się

---

* Tamże, s. 110.

na wprowadzenie KOSS do programu nauczania z uwagi na jego duże walory merytoryczne i dydaktyczne.

KOSS zyskał wiele pozytywnych opinii – chwalono go przede wszystkim za tematykę, a zwłaszcza za szczegółowe i umiejętne nauczanie o samorządzie terytorialnym oraz za zaproponowane w programie metody nauczania. Opinie samorządów, dyrektorów szkół, nauczycieli, rodziców i – co równie ważne – uczniów zostały poparte wynikami badań prowadzonych przez Uniwersytet Warszawski i Instytut Badań Edukacyjnych.

Program KOSS nauczany jest w klasie ósmej w szkole podstawowej. Zgodnie z rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 marca 2017 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół na realizację zajęć WOS-u w tej klasie **przeznacza się 2 godziny tygodniowo.**

Towarzyszący programowi podręcznik „KOSS. Wiedza o społeczeństwie w szkole podstawowej” zawiera treści zgodne z zapisami nowej podstawy, zachęca uczniów do samodzielnego myślenia i szukania rozwiązań wielu problemów społecznych, angażuje ich do aktywnego działania na rzecz innych i dobra wspólnego – szkoły, społeczności lokalnej, Polski, Europy i świata. Kształtuje postawy obywatelskie, m.in. postawę otwartości, odpowiedzialności, angażowania w debaty i dyskusje, w tym też na tematy kontrowersyjne, przedsiębiorczości, uczciwości, szacunku dla innych, a także sprzyja rozwojowi indywidualnemu.

Edukacja obywatelska, aby mogła być skuteczna musi być praktyczna i umożliwiać rzeczywiste nabywanie kompetencji społecznych i obywatelskich. Program i podręcznik KOSS w pełni realizują warunki opisane w podstawie programowej kształcenia ogólnego do wiedzy o społeczeństwie.

W nauczaniu wiedzy o społeczeństwie powinno się stwarzać sytuacje edukacyjne, w których uczeń stosuje poszczególne metody autoprezentacji, rozwiązywania konfliktów i problemów, współdecydowania – np. w realizacji wymagań szczegółowych określonych w dziale I pkt 2–6 czy dziale III pkt 2. Ma ono także uświadomić uczniom ich własne prawa i obowiązki. Treści nauczania sformułowano tak, aby uczeń miał świadomość wpływu obywateli na życie publiczne – przy czym poza formami konwencjonalnymi uwypuklono także te niekonwencjonalne. Sprzyjać ma to kreowaniu aktywnych postaw w życiu społecznym, ale i brania odpowiedzialności za własne wybory i czyny.

W celu rozwijania umiejętności komunikacji i współdziałania powinno się stosować różne metody pracy grupowej, w tym uczniowskie projekty edukacyjne (każdy uczeń powinien uczestniczyć w dwóch projektach – np. w realizacji wymagań szczegółowych określonych w dziale III pkt 4, dziale VI pkt 5 i dziale VII pkt 5). Należy także wykorzystywać różne formy dyskusji – np. w realizacji wymagań szczegółowych określonych w dziale VI pkt 6, dziale VIII pkt 5, dziale IX pkt 5 i dziale XII pkt 5*.

Podręcznik łączy akademicką precyzję z 25-letnim doświadczeniem Centrum Edukacji Obywatelskiej w rozwijaniu kompetencji obywatelskich młodych ludzi. Zawiera materiały przydatne do pracy na lekcji oraz ułatwiające uczniom przygotowanie się do zajęć w szkole oraz utrwalanie, poszerzanie i pogłębianie zdobytych wiadomości. Podręcznik jest napisany żywym językiem, ma przejrzysty układ graficzny, zawiera interesujące tek-

---

* Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r., s. 110.

sty źródłowe, pytania pomagające w ich analizie oraz ciekawostki i dowcipy rysunkowe urozmaicające naukę. Praktyczne wskazówki, jak podjąć obywatelskie działania oraz prowadzić projekty uczniowskie są pomocne w realizacji programu. Wzbogacony został o „Słowniczek”, „Kalendarium: świat i Polska 1945–2017”, a także „Miniporadnik młodego obywatela” i „Projekt dla każdego” oraz „Prawa i wolności zawarte w Konstytucji RP”. Podręcznik jest od lat wysoko ceniony przez nauczycielki i nauczycieli, a program KOSS został wyróżniony przez MEN.

Zarówno podręcznik, jak i zeszyt ćwiczeń oraz serwis internetowy KOSS online zawierają duży wybór zadań, które pozwalają sprawdzić wiadomości i umiejętności uczniów. Wiele z nich można wykonać samodzielnie w domu, w krótkim czasie i bez dodatkowych pomocy czy źródeł, np. pytania testowe; zadania polegające na formułowaniu krótkich wyjaśnień wybranych zjawisk; odczytywanie danych z tabel, wykresów, zdjęć, ulotek i innych źródeł; zadania na uzupełnianie tekstu lub schematu; dopasowanie czy wyszukiwanie wskazanych elementów w wybranym tekście (np. informacji, komentarzy, argumentów na rzecz wskazanej tezy). Celowo jednak nie ograniczyliśmy się do takich sposobów sprawdzania i oceniania – w edukacji obywatelskiej jest wiele rzeczy naprawdę ważnych, których da się sprawdzić za pomocą zadań czy testów. Dlatego też wiele uwagi poświęciliśmy ocenie kształtującej, która powinna uzupełniać ocenę sumującą, wyrażoną stopniem. Podsumowuje one pełniej dotychczasową pracę ucznia, a przede wszystkim pomaga mu się lepiej uczyć i zrozumieć, co zrobił dobrze, a co powinien poprawić, w jaki sposób powinien to zrobić i jak dalek ma to się rozwijać (patrz: rozdział V).

Integralnym elementem programu KOSS są wskazówki dotyczące prowadzenia edukacyjnych projektów uczniowskich na lekcjach wiedzy o społeczeństwie (patrz: rozdział IV programu, a także informacje zawarte w podręczniku KOSS w „Projektownikach” i miniporadniku „Projekt dla każdego”). Wprowadzenie nowej podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych, nałożyło na nauczycielki i nauczycieli obowiązek przekazywania wybranych treści nauczania za pomocą metody projektu uczniowskiego. Program KOSS ułatwia realizację tego zadania, pozwala im bowiem indywidualizować techniki pracy, różnicując swoje wymagania (patrz: s. 49):

Zastosowanie metody projektu, oprócz wspierania w nabywaniu (...) kompetencji [społecznych i obywatelskich – przyp. redakcji], pomaga również rozwijać u uczniów przedsiębiorczość i kreatywność oraz umożliwia stosowanie w procesie kształcenia innowacyjnych rozwiązań programowych, organizacyjnych lub metodycznych*.

KOSS przeznaczony jest zarówno dla uczniów zdolnych i ambitnych, jak też mających trudności w uczeniu się. Z relacji wielu nauczycieli wynika, że realizacja programu dobrze udaje się nawet w klasach stwarzających problemy wychowawcze. Wynika to z zastosowania metod nauczania wymagających od uczniów samodzielności, aktywności i posługiwania się – poza nowym materiałem – także wiedzą z życia codziennego i własnych doświadczeń. Takie metody okazują się atrakcyjne zarówno dla uczniów bardzo zdolnych, jak i słabszych.

---

* Tamże, s. 14.

Oddziaływanie edukacyjne KOSS-a może być wzmocnione, gdy program zostanie skorelowany z nauczaniem innych przedmiotów humanistycznych oraz profilem wychowawczym szkoły. Tematyka poruszana w ramach KOSS-a w sposób naturalny pojawia się na lekcjach języka polskiego i historii, pożądana jest więc współpraca nauczycieli tych przedmiotów oraz wspólne planowanie sekwencji zajęć wykraczających poza granice poszczególnych przedmiotów. Nauczyciel realizujący program KOSS powinien współpracować także z wychowawcą klasy oraz opiekunem samorządu uczniowskiego – ułatwi mu to dostosowanie zajęć do realiów życia klasy i szkoły. Bardzo ważne będzie także zaangażowanie się razem z uczniami w działania Centrum Edukacji Obywatelskiej w ramach programu edukacji obywatelskiej „KOSS” lub innych programów edukacyjnych z zakresu edukacji ekonomicznej, medialnej, globalnej czy programów młodzieżowych (np. „Młodzi Przedsiębiorczy”, „Młodzi głosują”, „Młodzi w Akcji”, „Edukacja w polityce”, „Samorząd Uczniowski”, „W świat z klasą”). Więcej informacji znajduje się na s. 84 lub w portalu internetowym CEO pod adresem www.ceo.org.pl.

W wychowaniu obywatelskim zasadnicze znaczenie ma sposób, w jaki nauczyciel kontaktuje się z uczniami, jak przedstawia i sam realizuje wzorce myślenia i postępowania. Można całymi godzinami mówić o tolerancji dla odmienności, prawach mniejszości czy procedurach demokratycznych, ale jeżeli nie będzie temu towarzyszyła otwarta wymiana poglądów, w której uczniowie będą mogli wyrazić swoje zdanie, efekt edukacyjny zostanie osłabiony lub wręcz unicestwiony.

Także szkoła jako instytucja oddziałuje na myślenie uczniów o demokracji. Łatwiej kształcić postawy obywatelskie w szkole, w której uczniowie rzeczywiście doświadczają na co dzień dobrodziejstw rządów prawa, biorą udział w demokratycznych wyborach do władz samorządu uczniowskiego, mają realny wpływ na życie szkoły i potrafią korzystać z procedur chroniących prawa ucznia.

II. CELE PROGRAMU

Program KOSS, zgodnie z założeniami nowej podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych, ma wyposażyć uczennice/uczniów nie tylko w podstawowe wiadomości dotyczące funkcjonowania życia społecznego i politycznego. Pomaga im również zdobywać i doskonalić te umiejętności oraz postawy obywatelskie i społeczne, które warunkują sprawne i odpowiedzialne funkcjonowanie we współczesnym świecie.

W podstawie programowej kształcenia ogólnego czytamy:

Wiedza o społeczeństwie to przedmiot interdyscyplinarny korzystający w szkole podstawowej z dorobku nauk społecznych (socjologii, nauk o polityce i elementów: nauk o poznaniu i komunikacji społecznej, psychologii, ekonomii i nauk prawnych) oraz elementów nauk humanistycznych (kulturoznawstwa i etnologii). Przedmiot bazuje także na wiedzy i umiejętnościach uczniów z zakresu języka polskiego, historii i geografii.

Cele kształcenia (wymagania ogólne) przedmiotu zostały sformułowane dla czterech obszarów: wiedza i rozumienie; wykorzystanie i tworzenie informacji; rozumienie siebie oraz rozpoznawanie i rozwiązywanie problemów; komunikowanie i współdziałanie. Realizacja celów i treści kształcenia ma służyć kształtowaniu postaw obywatelskich i prospołnotowych uczniów. Treści te skonstruowano według koncepcji kręgów środowiskowych – od pierwotnych grup społecznych przez społeczność lokalną i regionalną, wspólnotę narodową i państwową, aż do społeczności międzynarodowej*.

Program KOSS umożliwia realizację następujących celów (wymagań ogólnych) i treści kształcenia wiedzy o społeczeństwie na II etapie edukacyjnym:

Cele kształcenia – wymagania ogólne (według nowej podstawy programowej kształcenia ogólnego)

- I. Wiedza i rozumienie. Uczeń:
  - 1) wyjaśnia podstawowe prawidłowości życia społecznego, w tym funkcjonowania grup społecznych oraz społeczności lokalnej i regionalnej oraz wspólnoty etnicznej i państwowej;
  - 2) uzasadnia znaczenie procedur demokratycznych i stosuje je w życiu szkoły oraz grup, w których uczestniczy;
  - 3) wyjaśnia znaczenie aktywności obywatelskiej;
  - 4) przedstawia zasady ustroju Rzeczypospolitej Polskiej i podstawowe organy władz publicznych;
  - 5) ma podstawową wiedzę na temat praw człowieka, środków masowego przekazu oraz wybranych spraw międzynarodowych;

---

* Patrz: Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r., s. 23.

- 6) wykorzystuje swą wiedzę do interpretacji wydarzeń życia społecznego, w tym publicznego.
- II. Wykorzystanie i tworzenie informacji. Uczeń:
  - 1) znajduje informacje na temat życia społecznego, w tym publicznego;
  - 2) wykorzystuje informacje do tworzenia własnej wypowiedzi na temat wydarzeń z życia społecznego, w tym publicznego.
- III. Rozumienie siebie oraz rozpoznawanie i rozwiązywanie problemów. Uczeń:
  - 1) rozpoznaje własne potrzeby i potrzeby innych;
  - 2) planuje dalszą edukację, uwzględniając swe umiejętności i zainteresowania;
  - 3) wyjaśnia związek między godnością a prawami, które mu przysługują;
  - 4) przedstawia własne prawa i obowiązki;
  - 5) powiększa treść własnej tożsamości lokalnej, regionalnej, etnicznej i obywatelskiej;
  - 6) rozpoznaje przypadki łamania praw w swoim otoczeniu;
  - 7) argumentuje zasadność postaw obywatelskich – m.in. odpowiedzialności, troski o dobro wspólne i tolerancji;
  - 8) rozpoznaje problemy najbliższego otoczenia i szuka ich rozwiązań.
- IV. Komunikowanie i współdziałanie. Uczeń:
  - 1) komunikuje się w sprawach życia społecznego, w tym publicznego, oraz dyskutuje i przedstawia własne argumenty w wybranych sprawach tego typu;
  - 2) rozpoznaje przypadki wymagające postaw asertywnych;
  - 3) współpracuje z innymi – dzieli się zadaniami i wywiązuje się z nich;
  - 4) wykazuje konieczność współdziałania w życiu społecznym i wyjaśnia istotę samorządności;
  - 5) korzysta z prostych procedur oraz z możliwości, jakie stwarzają obywatelom instytucje życia publicznego – wskazuje, gdzie załatwić proste sprawy urzędowe.

Treści nauczania – wymagania szczegółowe (według nowej podstawy programowej kształcenia ogólnego)

Program KOSS realizuje następujące wymagania szczegółowe związane z przedmiotem wiedza o społeczeństwie na II etapie edukacyjnym:

- I. Społeczna natura człowieka. Uczeń:
  - 1) uzasadnia, że człowiek jest istotą społeczną; wyjaśnia znaczenie potrzeb społecznych człowieka (kontakt, przynależności, uznania);
  - 2) przedstawia zasady komunikowania się; wyjaśnia zasady skutecznej autoprezentacji – kształtowania swojego wizerunku;
  - 3) wymienia cechy grup społecznych; charakteryzuje grupę koleżeńską i grupę nastawioną na realizację określonego zadania; uzasadnia, że efektywna współpraca przynosi różne korzyści; przedstawia różne formy współpracy w grupie;
  - 4) rozpoznaje sytuacje wymagające podjęcia decyzji indywidualnej i grupowej; wyjaśnia i stosuje podstawowe sposoby podejmowania wspólnych decyzji;
  - 5) podaje przykłady trudnych społecznie sytuacji, w których należy zachować się asertywnie; uzasadnia, że można zachować dystans wobec nieaprobowanych przez siebie zachowań innych ludzi lub przeciwstawić się im; przedstawia różne formy zachowań asertywnych;

- 6) uzasadnia, że konflikt w grupie może wynikać z różnych przyczyn (sprzeczne interesy, inne cele); przedstawia sposoby rozwiązywania konfliktów oraz analizuje ich zalety i wady.
- II. Rodzina. Uczeń:
- 1) charakteryzuje rodzinę jako grupę społeczną; przedstawia rolę rodziców i osób starszych w rodzinie; analizuje wartości ważne dla jego rodziny;
  - 2) analizuje wpływ, jaki rodzina wywiera na dzieci; przedstawia prawa i obowiązki dzieci w rodzinie;
  - 3) wyjaśnia, jak funkcjonuje gospodarstwo domowe; wymienia główne źródła jego dochodów (z działalności zarobkowej: pracy, działalności gospodarczej, umów cywilnoprawnych oraz ze świadczeń społecznych – w powiązaniu z rodzajami ubezpieczeń społecznych);
  - 4) wymienia kategorie wydatków gospodarstwa domowego; planuje jego budżet.
- III. Szkoła i edukacja. Uczeń:
- 1) przedstawia funkcje szkoły w systemie edukacji oraz strukturę polskiego systemu edukacyjnego;
  - 2) charakteryzuje klasę szkolną, pozalekcyjne koło zainteresowań, życie szkolnej społeczności; przedstawia działania samorządu uczniowskiego; wyjaśnia, jak przeprowadzane są wybory organów samorządu szkolnego;
  - 3) wymienia prawa i obowiązki ucznia; rozpoznaje przypadki naruszania praw uczniów oraz pracowników szkoły; przedstawia sposoby dochodzenia praw, które zostały naruszone;
  - 4) charakteryzuje oczekiwane kompetencje wybranych kategorii społeczno-zawodowych i ich miejsce na rynku pracy;
  - 5) planuje dalszą edukację, uwzględniając własne zainteresowania, zdolności i umiejętności oraz rady innych osób i sytuację na rynku pracy.
- IV. Prawa człowieka. Uczeń:
- 1) uzasadnia, że godność człowieka jest podstawą różnych systemów moralnych; wyjaśnia, że jest ona źródłem powszechnych, przyrodzonych, nienaruszalnych i niezbywalnych wolności i praw człowieka; analizuje sformułowania preambuły Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka;
  - 2) wykazuje różnice między prawami a wolnościami człowieka; wymienia prawa i wolności osobiste zawarte w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej;
  - 3) wymienia prawa dzieci i analizuje przepisy Konwencji o prawach dziecka;
  - 4) podaje przykłady działań Rzecznika Praw Dziecka; przedstawia cele działalności Funduszu Narodów Zjednoczonych na Rzecz Dzieci;
  - 5) wymienia prawa i wolności polityczne zawarte w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej; wykazuje, że dzięki nim człowiek może mieć wpływ na życie publiczne;
  - 6) wykazuje, że prawa człowieka muszą być chronione; wyjaśnia rolę Rzecznika Praw Obywatelskich i podaje przykłady jego działań;
  - 7) przedstawia przykłady działań organizacji pozarządowych na rzecz ochrony praw człowieka; uzasadnia potrzebę przeciwstawiania się zjawiskom braku tolerancji wobec różnych mniejszości.
- V. Nieletni wobec prawa. Uczeń:

- 1) rozpoznaje zachowania związane z przemocą fizyczną i psychiczną, w tym werbalną, wobec siebie i innych; wymienia osoby i instytucje, które należy powiadomić w takich sytuacjach;
  - 2) przedstawia korzyści i zagrożenia wynikające z korzystania z zasobów internetu; rozpoznaje przemoc w cyberprzestrzeni i wyjaśnia, jak należy na nią reagować;
  - 3) wyjaśnia, na jakich zasadach nieletni odpowiadają za popełnienie wykroczeń i przestępstw;
  - 4) przedstawia uprawnienia policjantów i funkcjonariuszy innych służb porządkowych oraz swoje prawa w kontakcie z tymi służbami.
- VI. Społeczność lokalna. Uczeń:
- 1) wymienia zadania samorządu gminnego; przedstawia główne źródła przychodów i kierunki wydatków w budżecie gminy;
  - 2) przedstawia, jak zorganizowany jest urząd gminy (miasta/dzielnicy); podaje, w jakim wydziale można załatwić wybrane sprawy; przedstawia możliwości załatwienia spraw poprzez e-urząd; posługuje się formularzami urzędowymi – wypełnia wniosek o wydanie tymczasowego dowodu osobistego;
  - 3) wymienia organy stanowiące i wykonawcze w gminie (mieście/dzielnicy); przedstawia, jak są one wybierane i jak mogą zostać odwołane; podaje uprawnienia tych organów;
  - 4) podaje, kto pełni funkcje wójta/burmistrza/prezydenta miasta i przewodniczącego rady gminy/miasta; znajduje w mediach lokalnych informacje na temat publicznych działań osób pełniących funkcje w organach samorządu terytorialnego;
  - 5) znajduje i przedstawia informacje na temat swojej gminy, wydarzeń i postaci z jej dziejów;
  - 6) rozpoznaje problemy społeczne swojej społeczności lokalnej (np. wynikające z sytuacji demograficznej, gospodarczej, infrastrukturalnej); formułuje sądy dotyczące tych problemów.
- VII. Społeczność regionalna. Uczeń:
- 1) znajduje i przedstawia podstawowe informacje o swoim regionie, wydarzenia i postaci z jego dziejów; lokalizuje własne województwo i powiaty wchodzące w jego skład oraz pozostałe województwa;
  - 2) wymienia zadania samorządu powiatowego i województwa;
  - 3) podaje, w jakim wydziale starostwa powiatowego można załatwić wybrane sprawy; posługuje się formularzami urzędowymi – wypełnia wniosek o paszport (delegatura urzędu wojewódzkiego);
  - 4) wymienia organy stanowiące i wykonawcze samorządu powiatowego i województwa; przedstawia, jak są one wybierane i jak mogą zostać odwołane; podaje zadania tych organów;
  - 5) przedstawia tradycje i zwyczaje swojej społeczności regionalnej.
- VIII. Wspólnoty narodowe/etniczne i ojczyzna. Uczeń:
- 1) wyjaśnia, co oznacza być Polakiem lub członkiem innej wspólnoty narodowej/etnicznej oraz co łączy człowieka z ojczyzną – Polską; przedstawia te więzi na własnym przykładzie;
  - 2) wyjaśnia, czym obywatelstwo różni się od narodowości; przedstawia warunki nabycia obywatelstwa polskiego z mocy prawa i wymienia inne formy uznania za

- obywatela polskiego oraz nadania obywatelstwa polskiego; wymienia konstytucyjne obowiązki obywatela;
- 3) analizuje symbole Rzeczypospolitej Polskiej; wyjaśnia, czym powinna przejawiać się postawa patriotyczna młodego i dorosłego człowieka;
  - 4) wymienia mieszkające w Polsce mniejszości narodowe i etniczne, grupę posługującą się językiem regionalnym oraz grupy migrantów (w tym uchodźców) i lokalizuje miejsca ich zwartego zamieszkiwania; przedstawia – za Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej – prawa przysługujące etnicznym grupom mniejszościowym;
  - 5) uzasadnia, że można pogodzić różne tożsamości społeczno-kulturowe (regionalną, narodową/ etniczną, państwową/ obywatelską, europejską); rozpoznaje przejawy ksenofobii, w tym rasizmu, szowinizmu i antysemityzmu, oraz uzasadnia potrzebę przeciwstawiania się tym zjawiskom.
- IX. Udział obywateli w życiu publicznym – społeczeństwo obywatelskie. Uczeń:
- 1) podaje cnoty obywatelskie (odpowiedzialność, troska o dobro wspólne, aktywność, przedsiębiorczość, solidarność, roztropność, tolerancja, odwaga cywilna); wykazuje, odwołując się do działań wybitnych Polaków, znaczenie ich urzeczywistnienia dla pożytku publicznego;
  - 2) przedstawia cele i formy działań organizacji pozarządowych aktywnych w społeczności lokalnej i regionie; wykazuje, że działalność tego typu prowadzi do realizacji różnorodnych potrzeb;
  - 3) przedstawia cele i przykłady działania organizacji społecznych skupiających młodych ludzi w Polsce; wyjaśnia ideę wolontariatu i przedstawia formy działalności wolontariuszy;
  - 4) przedstawia formy wpływania obywateli na decyzje władz samorządowych, przykłady realizacji lokalnych inicjatyw mieszkańców finansowanych z budżetów obywatelskich oraz przedsięwzięć podejmowanych przez młodzieżowe rady gminy/miasta;
  - 5) uzasadnia potrzebę przestrzegania zasad etycznych w życiu publicznym; rozpoznaje przejawy ich łamania i podaje skutki takich działań.
- X. Środki masowego przekazu. Uczeń:
- 1) przedstawia funkcje i rodzaje środków masowego przekazu; wyjaśnia znaczenie środków masowego przekazu dla wolności słowa;
  - 2) znajduje w mediach wiadomości na wskazany temat; odróżnia informacje o faktach od komentarzy i opinii; wyjaśnia, na czym powinna polegać rzetelność dziennikarstwa;
  - 3) przedstawia funkcje reklamy i krytycznie analizuje wybrany przekaz reklamowy;
  - 4) wskazuje cele kampanii społecznych; analizuje materiały z wybranej kampanii tego rodzaju;
  - 5) wykazuje znaczenie opinii publicznej; znajduje w internecie komunikaty z badań opinii publicznej oraz odczytuje i interpretuje proste wyniki takich badań.
- XI. Demokracja w Rzeczypospolitej Polskiej. Uczeń:
- 1) wymienia podstawowe cechy i funkcje państwa; wyjaśnia, czym zajmuje się władza państwowa;
  - 2) wyjaśnia zasadę suwerenności narodu; przedstawia sprawy, które mogą być podane pod referendum; wymienia referenda ogólnokrajowe, których wyniki były wiążące, oraz referenda lokalne we własnej społeczności, które były ważne;

- 3) wyjaśnia zasadę przedstawicielstwa (demokracji pośredniej); przedstawia zasady wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej oraz zasady działania i najważniejsze kompetencje izb parlamentu;
  - 4) wyjaśnia zasadę pluralizmu politycznego; wymienia partie polityczne, których przedstawiciele zasiadają w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej oraz w organach stanowiących samorządu terytorialnego; przedstawia cele działania partii politycznych oraz wykazuje, że konkurują one w życiu publicznym; znajduje informacje na temat działań wybranej partii (jej struktur regionalnych lub centralnych);
  - 5) wyjaśnia zasadę republikańskiej formy rządu; przedstawia sposób wyboru i podstawowe kompetencje Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej; znajduje informacje o życiorysie politycznym osób pełniących ten urząd, które wybrano w wyborach powszechnych, oraz o działaniach urzędującego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej;
  - 6) wyjaśnia zasadę państwa prawa, w tym zasady niezależności sądów i niezawisłości sędziów; wyjaśnia podział na sądy powszechne i administracyjne oraz zasadę dwuinstancyjności postępowania sądowego; przedstawia, w jakich sprawach orzeka sąd rejonowy;
  - 7) wyjaśnia zasadę konstytucjonalizmu; podaje szczególne cechy konstytucji; znajduje w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej przepisy dotyczące wskazanej kwestii; podaje kompetencje Trybunału Konstytucyjnego Rzeczypospolitej Polskiej;
  - 8) wyjaśnia zasadę trójpodziału władzy; objaśnia konieczność poparcia większości sejmowej dla Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej (bądź jej działań); przedstawia podstawowe kompetencje Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej; podaje imiona i nazwiska urzędujących prezesa i wiceprezesów Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej; wykazuje, że decyzje podejmowane w wybranym ministerstwie mają wpływ na życie jego rodziny.
- XII. Sprawy międzynarodowe. Uczeń:
- 1) wymienia cele i przejawy działania Organizacji Narodów Zjednoczonych i Organizacji Paktu Północnoatlantyckiego;
  - 2) wymienia cele działania Unii Europejskiej; znajduje informacje o życiorysie politycznym Ojców Europy oraz obywateli polskich pełniących ważne funkcje w instytucjach unijnych;
  - 3) przedstawia podstawowe korzyści związane z obecnością Polski w Unii Europejskiej dla pracowników i osób podróżujących; znajduje informacje o wykorzystaniu funduszy unijnych w swojej gminie lub swoim regionie;
  - 4) przedstawia działalność Polski w Organizacji Narodów Zjednoczonych, Unii Europejskiej i Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego;
  - 5) formułuje sądy w sprawach wybranych problemów społecznych współczesnego świata; rozważa propozycje działań w kierunku poprawy warunków życia innych ludzi na świecie.

Cele edukacyjne i wychowawcze KOSS

- 1) przyswojenie przez uczniów określonego zasobu wiadomości na temat faktów, zasad, teorii i praktyk życia publicznego;

- 2) zdobycie przez uczniów umiejętności wykorzystania posiadanych wiadomości podczas wykonywania zadań i rozwiązywania rzeczywistych problemów;
- 3) kształtowanie u uczniów postaw warunkujących sprawne i odpowiedzialne funkcjonowanie we współczesnym świecie.

Program KOSS odwołuje się trzech elementów kompetencji obywatelskich – wiedzy, umiejętności i postaw. Dostarcza uczniom użytecznej wiedzy o życiu społecznym i politycznym społeczności lokalnej, Polski, Europy i świata. Umożliwia realizację wymagań szczegółowych określonych w podstawie – sposób powiązania treści programu z tymi wymaganiami zawiera rozdział III *Treści nauczania i oczekiwane osiągnięcia uczniów* wraz z zestawieniem ukazującym, na jakich lekcjach KOSS mogą być realizowane poszczególne wymagania.

W szczególności uczniowie winni poznać następujące **zagadnienia**:

- życie społeczne, normy i instytucje;
- współczesne społeczeństwo polskie;
- rodzina i gospodarstwo domowe;
- szkoła jako instytucja i wspólnota;
- wybór szkoły i zawodu;
- samorząd uczniowski;
- podstawowe kompetencje społeczne i obywatelskie;
- cnoty obywatelskie i zasady etyczne w życiu;
- udział obywateli w życiu publicznym;
- organizacje społeczne i ich znaczenie;
- środki masowego przekazu;
- media społecznościowe i zagrożenia z tym związane;
- zasady i procedury demokratyczne;
- naród i mniejszości narodowe;
- współczesny patriotyzm;
- państwo i władza demokratyczna;
- RP jako demokracja konstytucyjna;
- system wyborczy i partyjny;
- władza ustawodawcza w Polsce;
- władza wykonawcza w Polsce;
- władza sądownicza w Polsce;
- prawa człowieka i sposoby ich ochrony;
- przemoc w szkole i jej przeciwdziałanie;
- młodzi ludzie wobec prawa;
- samorządy lokalne i ich znaczenie;
- gmina jako wspólnota mieszkańców;
- relacje Polski z innymi państwami (polityka międzynarodowa, NATO, ONZ, UE);

- miejsce Polski w Unii Europejskiej – szanse i wyzwania;
- współpraca i konflikty międzynarodowe;
- problemy współczesnego świata (globalizacja, terroryzm, pomoc humanitarna, uchodźcy i imigranci).

Aby zdobywanie wiedzy uczynić bardziej autentycznym i skutecznym, w programie KOSS do poszczególnych modułów włączono **tematy bliskie codziennemu doświadczeniu uczniów**. Doświadczenia te mogą wynikać zarówno z bezpośredniego uczestnictwa w życiu społecznym, jak i z obserwacji wydarzeń oraz procesów zachodzących na scenie życia publicznego, z którymi młodzi ludzie stykają się za pośrednictwem mediów (w tym internetu) i kontaktów z dorosłymi obywatelami. Uczniowie mają możliwość odnoszenia zdobywanych informacji na temat demokracji, samorządu, państwa, integracji europejskiej do wydarzeń ze swojego najbliższego otoczenia społecznego (szkoły i społeczności lokalnej) tak w teorii, jak i w praktyce (działania projektowe).

Ważnym celem kształcenia ogólnego w szkole podstawowej jest umożliwienie uczniom zdobywania i doskonalenia **umiejętności** wykorzystywania posiadanych wiadomości podczas wykonywania zadań i rozwiązywania rzeczywistych problemów (w trakcie edukacji szkolnej i w przyszłości). Kształtowaniu postaw obywatelskich i prospołecznych na lekcjach wiedzy o społeczeństwie ma sprzyjać:

nabywanie wiedzy i rozwijanie umiejętności dotyczących kolejnych kręgów środowiskowych, z którymi styka się uczeń: od rodziny i szkoły przez wspólnotę lokalną i regionalną, aż do wspólnoty narodowej, państwowej i międzynarodowej. Kształcenie to ma umożliwiać rozwój umiejętności refleksyjnej obserwacji otaczającej rzeczywistości społecznej, w tym życia publicznego. Konieczna jest taka realizacja treści nauczania, aby uczniowie rozumieli przydatność poszczególnych zagadnień w codziennym życiu człowieka – członka poszczególnych grup i wspólnot społecznych. Sprzyjać to ma rozwojowi umiejętności rozpoznawania i rozwiązywania prostych problemów w życiu społecznym. Kształcenie to ma także prowadzić do ugruntowania postaw szacunku dla dziedzictwa narodowego i ogólnowswiatowego oraz ciekawości poznawczej, otwartości i tolerancji*.

Program KOSS kładzie nacisk na rozwijanie następujących umiejętności:

- umiejętność rozumienia, wykorzystywania i krytycznego przetwarzania tekstów, prowadzącego do osiągnięcia własnych celów, rozwoju osobowego oraz aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym (np. krytyczny odbiór przekazów medialnych i reklam, analiza i interpretacja badań opinii publicznej);
- umiejętność wykorzystywania narzędzi analizy i wnioskowania w życiu codziennym oraz formułowania sądów opartych na rozumowaniu matematycznym (np. analiza danych statystycznych, czytanie wyników badań sondażowych);
- umiejętność wykorzystania wiedzy o charakterze naukowym do identyfikowania i rozwiązywania w sposób twórczy problemów, a także formułowania wniosków opartych na obserwacjach empirycznych dotyczących społeczeństwa (np. odgrywanie ról społecznych w grupie, rozpoznawanie własnych praw i obowiązków);

---

* Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r., s. 109.

- umiejętność komunikowania się w języku ojczystym oraz skutecznego porozumiewania się w różnych sytuacjach, prezentowania własnego punktu widzenia i uwzględniania poglądów innych ludzi (np. wystąpienia publiczne, dyskusja, prezentacja na forum);
- umiejętność sprawnego posługiwania się nowoczesnymi technologiami informacyjno-komunikacyjnymi (np. wyszukiwanie informacji z różnych źródeł, przygotowywanie prezentacji multimedialnych);
- umiejętność wyszukiwania, selekcjonowania i krytycznej analizy informacji z różnych źródeł;
- umiejętność planowania, organizowania i oceniania własnej nauki oraz przyjmowania za nią odpowiedzialności teraz i w przyszłości;
- umiejętność efektywnego współdziałania w zespole (zwłaszcza poprzez realizację projektów zespołowych);
- umiejętność budowania więzi międzyludzkich i poczucia wspólnoty ze społecznością lokalną, ojczyzną, Europą i społecznością globalną;
- umiejętność podejmowania indywidualnych i grupowych decyzji (z uwzględnieniem demokratycznych zasad i procedur);
- umiejętność skutecznego działania na podstawie obowiązujących norm (np. rozwiązywanie konfliktów, podejmowanie decyzji w sprawie grupy, negocjacje i mediacje).

Kształtowaniu tych umiejętności w sposób szczególny mogą pomóc: zróżnicowana forma prezentacji materiałów dydaktycznych (ćwiczenia w podręczniku, ćwiczenia uzupełniające na stronie internetowej, praktyczne poradniki na końcu podręcznika, zeszyty ćwiczeń, scenariusze zajęć oraz serwis internetowy KOSS online) oraz prowadzenie tematycznych projektów edukacyjnych.

Warto jednocześnie dodać, że wymienione powyżej umiejętności odpowiadają tym, zapisanym w preambule podstawy programowej kształcenia ogólnego:

- 1) sprawne komunikowanie się w języku polskim oraz w językach obcych nowożytnych;
- 2) sprawne wykorzystywanie narzędzi matematyki w życiu codziennym, a także kształcenie myślenia matematycznego;
- 3) poszukiwanie, porządkowanie, krytyczna analiza oraz wykorzystanie informacji z różnych źródeł;
- 4) kreatywne rozwiązywanie problemów z różnych dziedzin ze świadomym wykorzystaniem metod i narzędzi wywodzących się z informatyki, w tym programowanie;
- 5) rozwiązywanie problemów, również z wykorzystaniem technik mediacyjnych;
- 6) praca w zespole i społeczna aktywność;
- 7) aktywny udział w życiu kulturalnym szkoły, środowiska lokalnego oraz kraju.

W procesie kształcenia ogólnego szkoła powinna również kształtować u uczniów **postawy** sprzyjające ich dalszemu rozwojowi indywidualnemu i społecznemu.

Kształcenie i wychowanie w szkole podstawowej sprzyja rozwijaniu postaw obywatelskich, patriotycznych i społecznych uczniów. Zadaniem szkoły jest wzmacnianie poczucia tożsamości narodowej, przywiązania do historii i tradycji narodowych, przygotowanie i za-

chęć do podejmowania działań na rzecz środowiska szkolnego i lokalnego, w tym do angażowania się w wolontariat. Szkoła dba o wychowanie dzieci i młodzieży w duchu akceptacji i szacunku dla drugiego człowieka, kształtuje postawę szacunku dla środowiska przyrodniczego, w tym upowszechnia wiedzę o zasadach zrównoważonego rozwoju, motywuje do działań na rzecz ochrony środowiska oraz rozwija zainteresowanie ekologią*.

W szczególności program KOSS pozwala kształtować następujące postawy obywatelskie i społeczne:

- 1) zaangażowania w działania obywatelskie – uczennice i uczniowie angażują się w działania społeczne i obywatelskie, a także rozwiązują proste problemy w życiu społecznym;
- 2) wrażliwości społecznej – uczennice i uczniowie dostrzegają przejawy niesprawiedliwości i reagują na nie;
- 3) odpowiedzialności – uczennice i uczniowie podejmują odpowiedzialne działania w swojej społeczności, konstruktywnie zachowują się w sytuacjach konfliktowych;
- 4) poczucia więzi – uczennice i uczniowie odczuwają więzi ze wspólnotą lokalną, narodową, europejską i globalną; rozumieją, na czym polega otwarty patriotyzm obywatelski;
- 5) szacunku i tolerancji – uczennice i uczniowie szanują prawo innych do odmiennego zdania, sposobu zachowania, obyczajów i przekonań, jeżeli nie stanowią one zagrożenia dla innych ludzi; przeciwstawiają się przejawom dyskryminacji.

Proponowane w programie KOSS projekty (zamieszczone na końcu każdego rozdziału w „Projektownikach”) mają ułatwić osiągnięcie i utrwalenie takich postaw. Wartość samoorganizacji i współpracy na rzecz dobra publicznego, reguły demokratycznych wyborów, zasady otwartości debaty publicznej i tolerancji dla odmiennych punktów widzenia najłatwiej jest bowiem rozpoznać, zrozumieć i przyjąć za własne w doświadczeniu i działaniu. Jest to zgodne z zawartym w nowej podstawie zaleceniem, by na II etapie edukacyjnym treści i umiejętności przekazywać także poprzez projekty edukacyjne**.

Aby umożliwić realizację wymienionych celów edukacyjnych i wychowawczych, program KOSS został opracowany tak, aby uczniowie:

- mieli dostęp do różnych źródeł informacji i różnych punktów widzenia;
- wykorzystywali zdobywane wiadomości i umiejętności obywatelskie w życiu codziennym;
- uczyli się planować i realizować uczniowskie projekty edukacyjne;
- brali udział w dyskusjach i debatach na forum klasy, szkoły i w innych sytuacjach społecznych;
- pracowali nad rozwiązywaniem wybranych problemów swego otoczenia i szerszych społeczności;
- mieli realny wpływ na wybrane obszary życia szkoły, m.in. w ramach samorządu uczniowskiego;

---

* Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r., s. 12.

** Tamże.

- brali udział w życiu społeczności lokalnej;
- nawiązywali kontakty i współpracowali z organizacjami społecznymi i instytucjami publicznymi;
- uczestniczyli w obywatelskich kampaniach i działaniach oraz korzystali z różnych form komunikowania się w sprawach publicznych;
- budowali swoje poczucie wartości i sprawstwa w życiu społecznym oraz zaufanie do innych.

Dzięki temu program KOSS umożliwia nauczycielkom i nauczycielom realizację poniższych celów, zapisanych w preambule podstawy programowej kształcenia ogólnego:

- 1) wprowadzanie uczniów w świat wartości, w tym ofiarności, współpracy, solidarności, altruizmu, patriotyzmu i szacunku dla tradycji, wskazywanie wzorców postępowania i budowanie relacji społecznych, sprzyjających bezpiecznemu rozwojowi ucznia (rodzina, przyjaciele);
- 2) wzmacnianie poczucia tożsamości indywidualnej, kulturowej, narodowej, regionalnej i etnicznej;
- 3) formowanie u uczniów poczucia godności własnej osoby i szacunku dla godności innych osób;
- 4) rozwijanie kompetencji, takich jak: kreatywność, innowacyjność i przedsiębiorczość;
- 5) rozwijanie umiejętności krytycznego i logicznego myślenia, rozumowania, argumentowania i wnioskowania;
- 6) ukazywanie wartości wiedzy jako podstawy do rozwoju umiejętności;
- 7) rozbudzanie ciekawości poznawczej uczniów oraz motywacji do nauki;
- 8) wyposażenie uczniów w taki zasób wiadomości oraz kształtowanie takich umiejętności, które pozwalają w sposób bardziej dojrzały i uporządkowany zrozumieć świat;
- 9) wspieranie ucznia w rozpoznawaniu własnych predyspozycji i określaniu drogi dalszej edukacji;
- 10) wszechstronny rozwój osobowy ucznia przez pogłębianie wiedzy oraz zaspokajanie i rozbudzanie jego naturalnej ciekawości poznawczej;
- 11) kształtowanie postawy otwartej wobec świata i innych ludzi, aktywności w życiu społecznym oraz odpowiedzialności za zbiorowość;
- 12) zachęcanie do zorganizowanego i świadomego samokształcenia opartego na umiejętności przygotowania własnego warsztatu pracy;
- 13) ukierunkowanie ucznia ku wartościom*.

---

* Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r., s. 11.

III. TREŚCI NAUCZANIA I OCZEKIWANE OSIĄGNIĘCIA UCZNIÓW

Poniżej przedstawiamy tematy wszystkich zajęć określonych programem KOSS wraz z krótkimi streszczeniami ich zawartości. Uzupełniają je standardy osiągnięć uczniów w zakresie wiedzy i umiejętności jej zastosowania, wymieniane po każdym rozdziale tematycznym. Kolejność rozdziałów nie jest identyczna z kolejnością 12 modułów tematycznych w podstawie programowej kształcenia ogólnego – w kilku przypadkach autorzy programu dokonali pewnych przesunięć, by zachować ciągłość wykładu i spójność koncepcji. Aby ułatwić nauczycielom realizację programu, w każdym rozdziale publikujemy pytania, na które uczennice i uczniowie będą szukać odpowiedzi, a przy tytułach poszczególnych lekcji wskazujemy najważniejsze wiadomości i umiejętności, które powinni zdobyć, określone w podstawie programowej kształcenia ogólnego.

ROZDZIAŁ 1. KOMUNIKACJA I WSPÓŁDZIAŁANIE

Uczennica/uczeń będzie szukać odpowiedzi na pytania:

- Jaka wiedza i jakie umiejętności są potrzebne młodym obywatelom?
- Co to znaczy, że człowiek jest istotą społeczną?
- Jak to się dzieje, że dzielimy ludzi na „swoich” i „obcych”?
- Komu potrzebne są normy i skąd się biorą?
- Czy innym ludziom można ufać?
- Dlaczego tolerancja jest ważna?
- Co to jest odpowiedzialność i dlaczego każdy ma jakieś obowiązki?
- Jaki umiejętności społeczne są potrzebne młodym ludziom?
- Jak zdobywać informacje i jak z nich korzystać?
- Jak odróżniać opinie od faktów?
- Jak się skutecznie porozumieć?
- Jak wyrazić swoje zdanie?
- Jakie są różne grupy i role grupowe?
- Co sprzyja współpracy, a co ją utrudnia?
- Jak można podejmować decyzje w sprawach dotyczących grupy?
- Skąd biorą się konflikty i jak można je rozwiązać?
- W jakim celu i w jaki sposób prowadzi się negocjacje?

1. Człowiek – istota społeczna

Do najgłębszych i najważniejszych potrzeb człowieka należy budowanie więzi z innymi, poczynając od związków z najbliższymi, rodziną, przyjaciółmi, aż po uczestnictwo w największych wspólnotach i organizacjach. Społeczna natura człowieka sprawia, że

często jest on gotów zrezygnować z realizacji swych potrzeb w imię dobra grupy, do której należy (społeczności lokalnej, narodu i państwa). Na zajęciach uczniowie zapoznają się z podstawowymi kategoriami socjologicznymi, takimi jak: jednostka, zbiorowość, wspólnota, grupa, więź społeczna, rola społeczna, społeczeństwo. Zastanawiają się też, skąd biorą się „swoi” i „obcy”.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- uzasadnia, że człowiek jest istotą społeczną; wyjaśnia znaczenie potrzeb społecznych człowieka (kontakt, przynależności, uznania) – dział I pkt 1.

2. Reguły gry społecznej

Życie społeczne, niezależnie od tego, jak dużo swobody pozostawia obywatelom, rządzi się pewnymi regułami i normami zakorzenionymi w tradycji i zwyczaju albo wynikającymi z zasad moralnych czy prawa. Komu są potrzebne takie normy (m.in. wzajemność, zaufanie i odpowiedzialność), w jaki sposób regulują one zachowania jednostek i grup, czy i jak można je zmieniać – oto główne pytania, na które uczniowie poszukują odpowiedzi. Podczas zajęć uczniowie dowiadują się także, dlaczego zaufanie jest tak ważne w życiu społecznym, komu ufają współcześni Polacy i dlaczego w państwach, w których poziom zaufania jest niski, życie okazuje się trudniejsze. Zastanawiają się również nad znaczeniem odpowiedzialności jako normy współżycia między ludźmi oraz poznają obowiązki wynikające z ról społecznych, w jakich występujemy na co dzień. Poznają też rodzaje tolerancji, jej znaczenie i granice, ćwiczą umiejętność reagowania w sytuacjach, kiedy np. jedna osoba ośmiesza lub obraża drugą.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- uzasadnia, że człowiek jest istotą społeczną; wyjaśnia znaczenie potrzeb społecznych człowieka (kontakt, przynależności, uznania); podaje przykłady trudnych społecznie sytuacji, w których należy zachować się asertywnie – dział I pkt 1;
- uzasadnia, że można zachować dystans wobec nieaprobowanych przez siebie zachowań innych ludzi lub przeciwstawić się im; przedstawia różne formy zachowań asertywnych – dział I pkt 5.

3. Jak zdobywać informacje i jak z nich korzystać?

Rzetelna i obiektywna informacja jest potrzebna wszystkim obywatelom. Przydatna jest ona przy realizacji każdej inicjatywy obywatelskiej pomaga w podjęciu trafnej decyzji czy rozwiązywaniu konfliktów; istotna jest też przy ustalaniu i egzekwowaniu praw. Uczniowie podczas tych zajęć uczą się nie tylko korzystać z różnych źródeł informacji, krytycznie je analizować oraz oceniać ich wiarygodność i przydatność z punktu widzenia własnych potrzeb, ale też ćwiczą umiejętność odróżniania elementów informacyjnych od perswazyjnych, co pozwala im nie ulegać manipulacji oraz propagandowym i reklamowym przekazom nadawanym za pośrednictwem mass mediów.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- znajduje w mediach wiadomości na wskazany temat; odróżnia informacje o faktach od komentarzy i opinii; wyjaśnia, na czym powinna polegać rzetelność dziennikarzy – dział X pkt 2.

4. O porozumiewaniu się i nieporozumieniach

Skuteczne porozumiewanie się to podstawa stosunków międzyludzkich. Wymaga z jednej strony umiejętności przekazywania własnych poglądów czy uczuć, z drugiej – właściwego odbierania i interpretowania komunikatów wysyłanych przez innych. Uczniowie podczas zajęć analizują przeszkody utrudniające skuteczne porozumiewanie się, doskonalić takie umiejętności, jak: nawiązywanie kontaktu, uważne słuchanie, zadawanie pytań, rozumienie i interpretowanie przekazów. Jednocześnie uczą się argumentować, uzasadniać i wyrażać własne stanowisko, poznają również zasady dobrej dyskusji. Próbują też wyjaśnić zasady skutecznej autoprezentacji – kształtowania swojego wizerunku.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- przedstawia zasady komunikowania się; wyjaśnia zasady skutecznej autoprezentacji kształtowania swojego wizerunku – dział I pkt 2.

5. Bez współpracy ani rusz!

Życie społeczne toczy się w grupach mniejszych, takich jak drużyna harcerska czy klasa, oraz większych, jak stowarzyszenie czy partia polityczna. Grupy różnią się między sobą sposobem ich powstawania (grupy naturalne i dobrowolne), stopniem sformalizowania (grupy formalne i nieformalne), celami czy sposobami działania. Uczniowie poznają cechy różnych grup, analizują typowe role grupowe („szefa”, „buntownika”, „eksperta”, „błazna” itp.) oraz zastanawiają się, co utrudnia, a co ułatwia współpracę w grupie. Dowiadują się też, że dobra współpraca nie zawsze oznacza aprobatę wszystkiego, co się dzieje w grupie – ćwiczą m.in., jak odmawiać, wysuwać inne propozycje lub zachować dystans, podają również przykłady trudnych sytuacji, w których należy zachować się asertywnie.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wymienia cechy grup społecznych; charakteryzuje grupę koleżeńską i grupę nastawioną na realizację określonego zadania; uzasadnia, że efektywna współpraca przynosi różne korzyści; przedstawia różne formy współpracy w grupie – dział I pkt 3;
- podaje przykłady trudnych społecznie sytuacji, w których należy zachować się asertywnie; uzasadnia, że można zachować dystans wobec nieaprobowanych przez siebie zachowań innych ludzi lub przeciwstawić się im; przedstawia różne formy zachowań asertywnych – dział I pkt 5.

6. Trudne decyzje

Każdego dnia podejmujemy mniej lub bardziej istotne decyzje. Część z nich dotyczy naszego życia, wiele jednak – działania grup, do których należymy. Uczniowie podczas zajęć uczą się rozpoznawać sytuacje wymagające podjęcia decyzji, precyzować cele, które chcą osiągnąć, określać wartości, którym powinna odpowiadać decyzja, oraz pooszukiwać różnych sposobów rozwiązania problemu, oceniać ich pozytywne i negatywne skutki, podejmować optymalne decyzje w trudnych sytuacjach. Poznają metodę drzewa decyzyjnego, którą można stosować także przy rozwiązywaniu problemów ze sfery życia publicznego. Dowiadują się też, jak można podejmować decyzje w sprawach grupy (konsensus, głosowanie i decyzja lidera).

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- rozpoznaje sytuacje wymagające podjęcia decyzji indywidualnej i grupowej; wyjaśnia i stosuje podstawowe sposoby podejmowania wspólnych decyzji – dział I pkt 4.

7. Negocjacje zamiast kłótni

Sytuacja, w której realizacja interesów kilku (dwu lub więcej) stron jest trudna albo niemożliwa, prowadzi do konfliktu. W zbiorowości (grupie nieformalnej, społeczności lokalnej czy w państwie), która chce rządzić się zasadami demokracji, różne grupy mają prawo do prezentowania i promocji własnych interesów, co powoduje, że konflikt staje się nieuniknionym i naturalnym elementem życia publicznego. Uczniowie poznają różne strategie zachowań w sytuacjach konfliktowych i ćwiczą umiejętności niezbędne do rozwiązywania sporów za pomocą negocjacji, a nie przez dominację bądź uleganie.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- uzasadnia, że konflikt w grupie może wynikać z różnych przyczyn (sprzeczne interesy, inne cele); przedstawia sposoby rozwiązywania konfliktów oraz analizuje ich zalety i wady – dział I pkt 6.

ROZDZIAŁ 2. W RODZINIE I W SZKOLE

Uczennica/uczeń będzie szukać odpowiedzi na pytania:

- Dlaczego rodzina jest taka ważna?
- Jak rodziny się zmieniają?
- Jakie prawa i obowiązki ma dziecko w rodzinie?
- Jak funkcjonuje gospodarstwo domowe?
- Jak opracować budżet rodziny?
- Jak działa szkoła i kto tworzy szkolną społeczność?
- Komu jest potrzebny samorząd uczniowski?
- Co zrobić, gdy prawa ucznia są naruszane?
- Jak funkcjonuje współczesne polskie społeczeństwo?
- Jakie są najważniejsze problemy młodych Polaków?

1. Rodzina, ach rodzina

Uczniowie przyglądają się rodzinie jako najważniejszej grupie społecznej – poznają jej funkcje, historię oraz współczesny model. Przedstawia rolę rodziców i osób starszych w rodzinie oraz analizują wartości, które są ważne dla ich rodzin. Zastanawiają się też, jakie prawa i obowiązki ma dziecko w rodzinie.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- charakteryzuje rodzinę jako grupę społeczną; przedstawia rolę rodziców i osób starszych w rodzinie; analizuje wartości ważne dla swojej rodziny – dział II pkt 1;
- analizuje wpływ, jaki rodzina wywiera na dzieci; przedstawia prawa i obowiązki dzieci w rodzinie – dział II pkt 2.

2. O gospodarstwie domowym

Gospodarstwo domowe tworzą mieszkające razem osoby, najczęściej rodziny, ale ktoś, kto żyje samotnie, także stanowi odrębne gospodarstwo. Na lekcji uczniowie poznają, jak funkcjonuje gospodarstwa domowe, analizują jego dochody i wydatki oraz uczą się sporządzać budżet domowy. Dowiadują się również, w jaki sposób gospodarstwa mogą równoważyć swój budżet (np. ograniczając wydatki lub biorąc kredyt).

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wyjaśnia, jak funkcjonuje gospodarstwo domowe; wymienia główne źródła jego dochodów (z działalności zarobkowej: pracy, działalności gospodarczej, umów cywilnoprawnych oraz ze świadczeń społecznych - w powiązaniu z rodzajami ubezpieczeń społecznych) – dział II pkt 3;
- wymienia kategorie wydatków gospodarstwa domowego; planuje jego budżet – dział II pkt 4.

3. Szkoła jako wspólnota

Szkoła jest częścią społeczności lokalnej i powinna korzystać z jej zasobów – ludzi, miejsc, instytucji – a równocześnie włączać się w życie swojej wspólnoty. Uczniowie poznają strukturę polskiego systemu edukacyjnego oraz funkcję szkoły w systemie edukacji. Dowiadują się, jakie uprawnienia dotyczące prowadzenia placówek oświatowych mają władze samorządowe i w jaki sposób są one realizowane w ich szkole. Zastanawiają się, kto jeszcze może być zainteresowany działaniem szkoły, i poznają trzech najważniejszych członków społeczności szkolnej (uczniowie, rodzice i nauczyciele). Uczniowie dowiadują się także, kto za co odpowiada w szkole. Podczas zajęć analizują zakres i formy działania samorządu oraz jego miejsce wśród innych organów funkcjonujących w szkole. Szukają pomysłów na jego efektywne działanie. Lekcja uświadamia też – na podstawie dokumentów prawa międzynarodowego, polskiego prawa oświatowego oraz innych źródeł, w tym statutów i regulaminów szkolnych – jakie prawa i wolności przysługują uczniom.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- przedstawia funkcje szkoły w systemie edukacji oraz strukturę polskiego systemu edukacyjnego – dział III pkt 1;
- charakteryzuje klasę szkolną, pozalekcyjne koło zainteresowań, życie szkolnej społeczności; przedstawia działania samorządu uczniowskiego; wyjaśnia, jak przeprowadzane są wybory organów samorządu szkolnego – dział III pkt 2;
- wymienia prawa i obowiązki ucznia; rozpoznaje przypadki naruszania praw uczniów oraz pracowników szkoły; przedstawia sposoby dochodzenia praw, które zostały naruszone – dział III pkt 3.

4. Jak żyją Polacy?

Podczas zajęć uczniowie poznają strukturę społeczną polskiego społeczeństwa, dowiadują się, co to jest klasa, warstwa, rozwarstwienie społeczne. Charakteryzują wybraną grupę zawodową i zastanawiają się, jakie jest jej miejsce na rynku pracy. Na podstawie różnych źródeł informacji diagnozują i opisują najważniejsze problemy Polaków. Przyglądają się też swojej społeczności lokalnej, a szczególnie młodym ludziom, by – w ramach

projektu – rozpoznać i rozwiązać wybrane problemy. Uczniowie planują również swoją karierę edukacyjną i zawodową, szukając równowagi między swoimi zainteresowaniami i predyspozycjami a możliwościami.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- charakteryzuje oczekiwane kompetencje wybranych kategorii społeczno-zawodowych i ich miejsce na rynku pracy – dział III pkt 4;
- planuje dalszą edukację, uwzględniając własne zainteresowania, zdolności i umiejętności oraz rady innych osób i sytuację na rynku pracy – dział III pkt 5;
- rozpoznaje problemy społeczne swojej społeczności lokalnej (np. wynikające z sytuacji demograficznej, gospodarczej, infrastrukturalnej); formułuje sądy dotyczące tych problemów – dział VI pkt 6.

ROZDZIAŁ 3. MAŁE OJCZYZNY I WSPÓLNE PAŃSTWO

Uczennica/uczeń będzie szukać odpowiedzi na pytania:

- Jak działa samorząd lokalny?
- Co to jest mała ojczyzna?
- Jaka jest gmina i wspólnota lokalna, do której należysz?
- Jak można promować swoją gminę i region?
- Jak powołuje się władze gminy i jakie mają one uprawnienia?
- Co to jest naród?
- Co wynika z faktu, że naród i państwo to nie to samo?
- Skąd biorą się i w czym przeszkadzają stereotypy narodowe?
- Jakie mniejszości narodowe i etniczne żyją w Polsce?
- Jakie szczególne prawa przysługują mniejszościom?
- Co to znaczy być patriotą?
- Czym jest patriotyzm i jak rozumieją go dziś młodzi ludzie?
- Czym różni się patriotyzm od nacjonalizmu?
- Czy nacjonalizm może być groźny?
- Jakie były przyczyny zagłady Żydów podczas II wojny światowej?
- Czy we współczesnym świecie wciąż istnieje szowinizm?

1. Tożsamości lokalne i regionalne

Po reformie samorządowej z 1990 roku gmina, która w PRL-u była tylko jednostką podziału terytorialnego państwa, stała się, wyposażoną w osobowość prawną, wspólnotą ludzi zamieszkujących wyodrębniony obszar. We współczesnej Polsce działania władz samorządowych są wysoko oceniane przez obywateli, a równocześnie stanowią wypełnienie konstytucyjnych zasad pomocniczości i decentralizacji państwa. Na zajęciach uczniowie zapoznają się ze strukturą samorządu terytorialnego oraz uczą się o zadaniach władz gminnych, powiatowych i wojewódzkich. Rozpoznają problemy społeczne swojej społeczności lokalnej wynikające z sytuacji demograficznej, gospodarczej bądź infrastrukturalnej oraz formułują sądy dotyczące tych problemów. Przyglądają się również swojej gminie jako „małej ojczyźnie”, czyli przestrzeni składającej się z miejsc bliskich i dobrze znanych.

Zajęcia mają zachęcić do pogłębiania więzi z miejscem, w którym żyją; uczniowie m.in. opracowują folder promujący swoją gminę.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- znajduje i przedstawia podstawowe informacje o swoim regionie, wydarzenia i postaci z jego dziejów; lokalizuje własne województwo i powiaty wchodzące w jego skład oraz pozostałe województwa – dział VI pkt 1;
- przedstawia tradycje i zwyczaje swojej społeczności regionalnej – dział VI pkt 5;
- rozpoznaje problemy społeczne swojej społeczności lokalnej (np. wynikające z sytuacji demograficznej, gospodarczej, infrastrukturalnej); formułuje sądy dotyczące tych problemów – dział VI pkt 6.

2. Naród i państwo

Powstanie wspólnoty narodowej jest jednym z najbardziej znaczących przejawów życia zbiorowego. Zajęcia pokazują, jakie czynniki (np. więź językowa, terytorialna i kulturowa) wpływają na kształtowanie się tożsamości narodowej. Uczniowie rozważają także, czym się różni narodowość od obywatelstwa i jakie może to rodzić konsekwencje. Przyglądają się Polakom na emigracji – dowiadują się, czym jest Polonia, i poznają największe jej skupiska na świecie. Poszukują źródeł stereotypów narodowych oraz zastanawiają się, jak utrudniają one relacje między przedstawicielami różnych narodów.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wyjaśnia, co oznacza być Polakiem lub członkiem innej wspólnoty narodowej/etnicznej oraz co łączy człowieka z ojczyzną – Polską; przedstawia te więzi na własnym przykładzie – dział VIII pkt 1;
- wyjaśnia, czym obywatelstwo różni się od narodowości; przedstawia warunki nabycia obywatelstwa polskiego z mocy prawa i wymienia inne formy uznania za obywatela polskiego oraz nadania obywatelstwa polskiego; wymienia konstytucyjne obowiązki obywatela – dział VIII pkt 2;
- uzasadnia, że można pogodzić różne tożsamości społeczno-kulturowe (regionalną, narodową/ etniczną, państwową/ obywatelską, europejską) – dział VIII pkt 5.

3. Mniejszości narodowe w Polsce

Uczniowie dowiadują się, czym są – w świetle polskiego prawa – mniejszości narodowe i etniczne, oraz poznają grupy narodowościowe zamieszkujące Polskę. Dyskutują o regulacjach prawnych i codziennym stosunku do mniejszości narodowych. Przełamwanie stereotypów i kształtowanie postawy szacunku wobec mniejszości narodowych to również ważne wątki lekcji. Uczniowie zastanawiają się także nad wkładem, jaki wniosły mniejszości narodowe do dziedzictwa kulturowego ich regionu i Polski, oraz przygotowują się do realizacji projektu zakładającego pogłębienie wiedzy na temat jednej z mniejszości mieszkających w ich okolicy.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wymienia mieszkające w Polsce mniejszości narodowe i etniczne, grupę postępującą się językiem regionalnym oraz grupy migrantów (w tym uchodźców) i lokalizuje

miejsca ich zwartego zamieszkiwania; przedstawia – za Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej – prawa przysługujące etnicznym grupom mniejszościowym – dział VIII pkt 4;

- uzasadnia, że można pogodzić różne tożsamości społeczno-kulturowe (regionalną, narodową/ etniczną, państwową/ obywatelską, europejską); rozpoznaje przejawy ksenofobii, w tym rasizmu, szowinizmu i antysemityzmu, oraz uzasadnia potrzebę przeciwwstawiania się tym zjawiskom – dział VIII pkt 5.

4. Co to znaczy być patriotą?

„Ojczyzna moja wolna, wolna, więc zrzucam z ramion płaszcz Konrada” – pisał poeta po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 roku. Czy znaczy to jednak, że niepodległość nie zwalnia z patriotyzmu i okazywania szacunku ojczyźnie i jej symbolom? Zajęcia zachęcają do zastanowienia się nad tym, czym dzisiaj jest i czym powinien być patriotyzm. Ponadto uczniowie dowiadują się, czym różni się od patriotyzmu nacjonalizm i szowinizm. Lekcja ma też ułatwić uczniom zrozumienie, czym są wspólnoty kulturowe: lokalne (mała ojczyzna) oraz regionalne, i zachęcić ich do szukania śladów tożsamości regionalnej w swoim otoczeniu.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wyjaśnia, co oznacza być Polakiem lub członkiem innej wspólnoty narodowej/etnicznej oraz co łączy człowieka z ojczyzną – Polską; przedstawia te więzi na własnym przykładzie – dział VIII pkt 1;
- analizuje symbole Rzeczypospolitej Polskiej; wyjaśnia, czym powinna przejawiać się postawa patriotyczna młodego i dorosłego człowieka – dział VIII pkt 3;
- uzasadnia, że można pogodzić różne tożsamości społeczno-kulturowe (regionalną, narodową/ etniczną, państwową/ obywatelską, europejską); rozpoznaje przejawy ksenofobii, w tym rasizmu, szowinizmu i antysemityzmu, oraz uzasadnia potrzebę przeciwwstawiania się tym zjawiskom – dział VIII pkt 5.

5. Cień Zagłady

Mieszkający w Europie Żydzi często w przeszłości budzili wrogość, stawali się też ofiarami przemordowań i pogromów. Zagłada Żydów podczas II wojny światowej dobitnie świadczy o tym, jak przerażające mogą być skutki antysemityzmu i nienawiści między narodami. Podczas zajęć uczniowie nie tylko dowiadują się o tragicznym losie Żydów w czasie wojny, ale także zastanawiają się, dlaczego doszło do Holokaustu. Lekcja pozwala im zrozumieć, czemu skrajny nacjonalizm może nadal być groźny – służy temu nie tylko ocena antysemityzmu, uczniowie poznają także wybrane przykłady zbrodni przeciw ludzkości dokonanych przez szowinistów w XX i XXI wieku (np. w byłej Jugosławii).

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- uzasadnia, że można pogodzić różne tożsamości społeczno-kulturowe (regionalną, narodową/ etniczną, państwową/ obywatelską, europejską); rozpoznaje przejawy ksenofobii, w tym rasizmu, szowinizmu i antysemityzmu, oraz uzasadnia potrzebę przeciwwstawiania się tym zjawiskom – dział VIII pkt 5.

ROZDZIAŁ 4. PRAWA CZŁOWIEKA, TWOJE PRAWA

Uczennica/uczeń będzie szukać odpowiedzi na pytania:

- Co to są prawa i wolności oraz komu przysługują?
- Jakie prawa i wolności gwarantuje Konstytucja RP?
- Co to znaczy, że Polska jest demokratycznym państwem prawnym?
- Jakie dokumenty wyznaczają historię praw człowieka?
- Kto narusza prawa człowieka i jakie są procedury ich ochrony?
- Jakie organy stoją na straży praw i wolności w Polsce?
- Jak organizacje pozarządowe chronią prawa człowieka?
- Jakie prawa mają dzieci?
- Jak swoich praw mogą bronić uczennice i uczniowie?
- Skąd się bierze przemoc i jak jej przeciwdziałać?
- Co to jest cyberprzemoc i jak się przed nią bronić?
- Jaka jest sytuacja prawna młodych ludzi w Polsce?

1. Prawo i rządy prawa

W demokratycznym państwie władze nie stoją ponad prawem, lecz są mu podporządkowane. Wśród wszystkich zasad regulujących życie społeczne normy prawne mają charakter szczególny. Są ustanawiane przez organy państwa i usankcjonowane przymusem państwowym. Prawo chroni obywateli przed samowolą władz, a społeczeństwo przed samowolą jednostek. Podczas zajęć uczniowie zastanawiają się, co to znaczy, że Polska jest demokratycznym państwem prawa. Wyszukują i analizują prawa i wolności człowieka i obywatela zagwarantowane w Konstytucji RP i zastanawiają się, jak prawa i wolności polityczne zapewniają wpływ na życie publiczne.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wykazuje różnice między prawami a wolnościami człowieka; wymienia prawa i wolności osobiste zawarte w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej – dział IV pkt 2;
- wymienia prawa i wolności polityczne zawarte w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej; wykazuje, że dzięki nim człowiek może mieć wpływ na życie publiczne – dział IV pkt 5.

2. O prawach przyrodzonych

Lekcja pokazuje, jak rodziła się współczesna koncepcja praw człowieka. Dopiero w końcu XVIII wieku powstały w kilku państwach dokumenty gwarantujące prawa równe dla wszystkich. Z czasem zaczęły pojawiać się dokumenty prawa międzynarodowego dotyczące praw człowieka. Obok praw osobistych i politycznych zaczęto w nich zapisywać również prawa ekonomiczne, socjalne, kulturalne, a nawet prawa narodów. Współcześnie prawa i wolności chronione są przez prawo państwowe, prawo międzynarodowe, a nad ich przestrzeganiem czuwają liczne organizacje rządowe i pozarządowe. Podczas lekcji uczniowie poznają najważniejsze dokumenty dotyczące praw człowieka oraz analizują sformułowania Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- uzasadnia, że godność człowieka jest podstawą różnych systemów moralnych; wyjaśnia, że jest ona źródłem powszechnych, przyrodzonych, nienaruszalnych i niezby-

walnych wolności i praw człowieka; analizuje sformułowania preambuły Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka – dział IV pkt 1.

3. Na straży wolności i praw

Pomimo istnienia wielu konwencji i deklaracji kodyfikujących prawa i wolności człowieka w wielu krajach na świecie są one wciąż łamane bądź naruszane. Podczas zajęć uczniowie zapoznają się z organami w Polsce, które stoją na straży wolności i praw, oraz ich kompetencjami. Dowiadują się, jak pracuje Rzecznik Praw Obywatelskich. Zastanawiają się też nad działalnością organizacji pozarządowych na rzecz ochrony praw człowieka. Czy mogą one skutecznie przeciwstawić się ich łamaniu?

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wykazuje, że prawa człowieka muszą być chronione; wyjaśnia rolę Rzecznika Praw Obywatelskich i podaje przykłady jego działań – dział IV pkt 6;
- przedstawia przykłady działań organizacji pozarządowych na rzecz ochrony praw człowieka; uzasadnia potrzebę przeciwstawiania się zjawiskom braku tolerancji wobec różnych mniejszości – dział IV pkt 7;
- podaje przykłady działań Rzecznika Praw Dziecka; przedstawia cele działalności Funduszu Narodów Zjednoczonych na Rzecz Dzieci – dział IV pkt 4;

4. Jakie prawa mają dzieci?

Prawa i wolności przysługują wszystkim, a więc także dzieciom. Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych uchwaliło Konwencję o Prawach Dziecka, dokument zawierający zapis podstawowych praw dzieci. Polska również ratyfikowała tę konwencję. Uczniowie poznają na zajęciach prawa dzieci i analizują przepisy Konwencji o Prawach Dziecka. Dowiedzą się także, jakie krajowe i międzynarodowe instytucje mogą dzieciom pomóc, kiedy łamane są ich prawa, poznają cele działalności Funduszu Narodów Zjednoczonych na Rzecz Dzieci. Lekcja ma im też uświadomić – na podstawie dokumentów prawa międzynarodowego, polskiego prawa oświatowego oraz innych źródeł, w tym statutów i regulaminów szkolnych – jakie prawa i wolności przysługują uczniom. Uczniowie analizują konkretne przypadki naruszania praw i zastanawiają się, jak w takich sytuacjach można się zachować.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wymienia prawa dzieci i analizuje przepisy Konwencji o prawach dziecka – dział IV pkt 3;
- podaje przykłady działań Rzecznika Praw Dziecka; przedstawia cele działalności Funduszu Narodów Zjednoczonych na Rzecz Dzieci – dział IV pkt 4;
- wymienia prawa i obowiązki ucznia; rozpoznaje przypadki naruszania praw uczniów oraz pracowników szkoły; przedstawia sposoby dochodzenia praw, które zostały naruszone – dział III pkt 3.

5. O przemocy i odpowiedzialności

Przemoc w szkole bywa zazwyczaj niedostrzegana. I to nie tylko wtedy, kiedy np. gdzieś w szatni czy na boisku uczeń ze starszej klasy bije lub popycha młodszego kolegę i nie ma świadków całego zajścia. Jesteśmy ślepi na przemoc, gdy dzieje się na naszych oczach, i nie dostrzegamy jej konsekwencji. Uczniowie dowiadują się podczas lekcji, po czym poznać przemoc i jak jej można przeciwdziałać. Zastanawiają się też, jakie zachowania są naruszeniem prawa. Co grozi nieletniemu przestępcy? Co może, a czego nie może policja?

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- rozpoznaje zachowania związane z przemocą fizyczną i psychiczną, w tym werbalną, wobec siebie i innych; wymienia osoby i instytucje, które należy powiadomić w takich sytuacjach – dział V pkt 1;
- przedstawia korzyści i zagrożenia wynikające z korzystania z zasobów internetu; rozpoznaje przemoc w cyberprzestrzeni i wyjaśnia, jak należy na nią reagować – dział V pkt 2;
- wyjaśnia, na jakich zasadach nieletni odpowiadają za popełnienie wykroczeń i przestępstw – dział V pkt 3;
- przedstawia uprawnienia policjantów i funkcjonariuszy innych służb porządkowych oraz swoje prawa w kontakcie z tymi służbami – dział V pkt 4.

ROZDZIAŁ 5. NASZ SAMORZĄD LOKALNY

Uczennica/uczeń będzie szukać odpowiedzi na pytania:

- Jak działa samorząd lokalny?
- Jaka jest gmina, w której mieszkacie, i wspólnota lokalna, do której należycie?
- Do jakiego powiatu i województwa należy?
- Jakie są dzieje i tradycje twojej gminy oraz regionu?
- Jak powołuje się organy władz gminy i jakie mają one uprawnienia?
- Jakie sprawy można załatwić w urzędzie gminy?
- Jak wypełnia się druki urzędowe?
- Jakie są główne przychody i wydatki gminy?
- Jak obywatele mogą wpływać na decyzje organów władz samorządowych?
- Jakie problemy społeczne występują w waszej społeczności lokalnej?

1. Jakie są zadania samorządu lokalnego?

To, jak wygląda nasze życie codzienne (np. dojazd do szkoły czy pracy, czystość ulic i środowiska, miejsca rozrywki i rekreacji), w dużej mierze zależy od tego, jak funkcjonuje samorząd w gminie. Podczas zajęć uczniowie dowiadują się, jak działa gmina – co stanowi jej majątek, za co jest odpowiedzialny samorząd gminy, jakie zadania realizuje. Poznają zadania własne i zlecone samorządu oraz przygotowują się do przeprowadzenia wśród mieszkańców swojej miejscowości badania ankietowego, które pomoże im ocenić sposób realizowania tych zadań przez władze gminy. Na przykładzie poznają również

typową strukturę dochodów i wydatków polskiej gminy oraz jak rada gminy podejmuje decyzję w sprawie budżetu. Lekcja ponadto zachęca do przyjrzenia się polityce budżetowej własnej gminy pod kątem pozyskiwania funduszy unijnych – uczniowie sprawdzają, jakie projekty czy działania w ich okolicy są finansowane przez Unię Europejską.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wymienia zadania samorządu gminnego; przedstawia główne źródła przychodów i kierunki wydatków w budżecie gminy – dział VI pkt 1;
- wymienia organy stanowiące i wykonawcze w gminie (mieście/dzielnicy); przedstawia, jak są one wybierane i jak mogą zostać odwołane; podaje uprawnienia tych organów – dział VI pkt 3.

2. Z wizytą w urzędzie gminy, powiatu i urzędzie marszałkowskim

Edukacja obywatelska nie może sprowadzać się jedynie do przekazywania informacji na temat państwa czy samorządu. Musi obejmować także rzeczy bardziej przyziemne – chociażby rozwijać umiejętności przydatne podczas załatwiania konkretnych spraw życiowych w urzędach. Lekcja zapoznaje uczniów z zadaniami, których realizacją zajmuje się urząd gminy (poszczególne jego wydziały), oraz z obowiązkami urzędników wobec obywateli. Uczniowie mają też okazję przećwiczyć pisanie listu do radnego w ważnej dla mieszkańców sprawie oraz wypełnianie wniosku o wydanie tymczasowego dowodu osobistego.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- przedstawia, jak zorganizowany jest urząd gminy (miasta/dzielnicy); podaje, w jakim wydziale można załatwić wybrane sprawy; przedstawia możliwości załatwienia spraw poprzez e-urząd; posługuje się formularzami urzędowymi – wypełnia wniosek o wydanie tymczasowego dowodu osobistego – dział VI pkt .2;
- podaje, w jakim wydziale starostwa powiatowego można załatwić wybrane sprawy; posługuje się formularzami urzędowymi – wypełnia wniosek o paszport (delegatura urzędu wojewódzkiego) – dział VII pkt 3.

3. Kto rządzi w gminie, powiecie, województwie?

Mieszkańcy gminy mają prawo do bezpośredniego i wyłącznego rozstrzygnięcia o jej sprawach, w tym do decydowania o składzie rady gminy (bądź rady miejskiej), a także o wyborze wójta, burmistrza lub prezydenta miasta jako najważniejszych organów władzy lokalnej. Podczas zajęć uczniowie zapoznają się z organami gminy, ich kompetencjami oraz ze sposobem wyłaniania rady gminy. Dowiadują się też, na czym polega praca radnych, dlaczego warto kontrolować działania wybranych przedstawicieli gminy i jak to robić. Ponadto poznają sposób, w jaki są wybierane władze gmin oraz samorządu powiatowego i wojewódzkiego i analizują hasła wyborcze.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wymienia organy stanowiące i wykonawcze w gminie (mieście/dzielnicy); przedstawia, jak są one wybierane i jak mogą zostać odwołane; podaje uprawnienia tych organów – dział VI pkt 3;

- podaje, kto pełni funkcje wójta/burmistrza/prezydenta miasta i przewodniczącego rady gminy/miasta; znajduje w mediach lokalnych informacje na temat publicznych działań osób pełniących funkcje w organach samorządu terytorialnego – dział VI pkt 4;
- wymienia zadania samorządu powiatowego i województwa – dział VII pkt 2.

ROZDZIAŁ 6. AKTYWNOŚĆ OBYWATELSKA

Uczennica/uczeń będzie szukać odpowiedzi na pytania:

- Obywatel – kto to taki?
- Jak obywatele uczestniczą w życiu publicznym?
- Po co i jak zakłada się stowarzyszenie?
- Jakie organizacje pozarządowe działają w waszej okolicy i regionie?
- Czym zajmują się związki zawodowe?
- Jakie postawy obywatelskie naszych przodków warto naśladować?
- Czy mass media to rzeczywiście czwarta władza?
- Jakie funkcje pełnią media we współczesnej demokracji?
- Co to jest i jak się tworzy opinia publiczna?
- Kto, po co i jak bada, co sądzą ludzie o życiu publicznym?
- Jak odróżnić komentarz od informacji?
- Jaką rolę we współczesnym świecie odgrywają reklamy i jak nie dać się im zwieść?
- Jakie znaczenie mają i jak funkcjonują media społecznościowe?
- Co to są „fake news” i jak mogą wpływać na zachowania obywateli?

1. Obywatel – kto to taki?

Bycie obywatelem państwa oznacza posiadanie określonych praw i obowiązków, w tym prawa do uczestniczenia w wyborze osób sprawujących władzę w państwie. Jednak rzeczywisty wpływ na przebieg spraw zależy przede wszystkim od postawy obywatelskiej każdego z nas, czyli poczucia odpowiedzialności za państwo rozumiane jako dobro wspólne. Na zajęciach uczniowie nie tylko dowiadują się, jak zostaje się obywatelem w sensie formalnym oraz jakie obowiązki mają polscy obywatele. Zastanawiają się też, jakie cechy i umiejętności powinien posiadać dobry obywatel i dobra obywatelka i jaki pożytek przynosi zaangażowanie się w sprawy publiczne. Poznają utrwalone w XX-wiecznej historii Polski wzory aktywności obywatelskiej oraz znaczenie cnót i postaw obywatelskich we współczesności.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- podaje cnoty obywatelskie (odpowiedzialność, troska o dobro wspólne, aktywność, przedsiębiorczość, solidarność, roztropność, tolerancja, odwaga cywilna); wykazuje, odwołując się do działań wybitnych Polaków, znaczenie ich urzeczywistnienia dla pożytku publicznego – dział IX pkt 1.

2. Jak obywatele uczestniczą w życiu publicznym?

Podstawą demokracji jest uczestnictwo obywateli w życiu publicznym. Może ono wyrażać się poprzez udział w wyborach, sprawowanie władzy na wszystkich szczeblach, poparcie dla działań rządzących lub różne formy protestu, indywidualne tworzenie społeczeństwa obywatelskiego (np. zakładanie stowarzyszeń), działania jednorazowe i długofalowe, lokalne i obejmujące całe społeczeństwo. Wielu ludzi jednak uważa, że nie ma wpływu na to, co się wokół nich dzieje – uczniowie dowiadują się, dlaczego tak jest, oraz mają okazję przekonać się, jak wiele mogą zdziałać obywatele na poziomie lokalnym, krajowym, europejskim i globalnym. Szukają też odpowiedzi na pytanie, jak młodzi ludzie mogą wpływać na decyzje przedstawicieli władzy i życie publiczne.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- przedstawia cele i przykłady działania organizacji społecznych skupiających młodych ludzi w Polsce; wyjaśnia ideę wolontariatu i przedstawia formy działalności wolontariuszy – dział IX pkt 3;
- uzasadnia potrzebę przestrzegania zasad etycznych w życiu publicznym; rozpoznaje przejawy ich łamania i podaje skutki takich działań – dział IX pkt 5.

3. Stowarzyszenie – razem różniej

Stowarzyszenia są ważnym elementem życia publicznego – to od nich w dużym stopniu zależy jego jakość. Wolność stowarzyszania się pozwala ludziom zorganizować się na rzecz wspólnego działania, a także po prostu poznać się i zaprzyjaźnić. Stowarzyszenie to miejsce, w którym doskonalą się umiejętności i kształtuje postawy obywatelskie. Uczniowie dowiadują się, jakie warunki trzeba spełnić, by założyć stowarzyszenie, i zapoznają się z formami działania wybranych stowarzyszeń. Poznają także cele zakładania związków zawodowych, ich podstawowe zadania i sposoby działania.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- przedstawia cele i formy działań organizacji pozarządowych aktywnych w społeczności lokalnej i regionie; wykazuje, że działalność tego typu prowadzi do realizacji różnorodnych potrzeb – dział IX pkt 2;
- przedstawia formy wpływania obywateli na decyzje władz samorządowych, przykłady realizacji lokalnych inicjatyw mieszkańców finansowanych z budżetów obywatelskich oraz przedsięwzięć podejmowanych przez młodzieżowe rady gminy/miasta – dział IX pkt 3;
- uzasadnia potrzebę przestrzegania zasad etycznych w życiu publicznym; rozpoznaje przejawy ich łamania i podaje skutki takich działań – dział IX pkt 5.

4. Opinia, z którą trzeba się liczyć

Opinia publiczna to wyrażone publicznie poglądy znaczącej części obywateli w konkretnych sprawach publicznych. W demokracji opinia publiczna w dużym stopniu wpływa na decyzje podejmowane przez rządzących, może nawet doprowadzić do odsunięcia ich od władzy. Wiedzę o poglądach obywateli czerpiemy między innymi z badań opinii publicznej, takich jak sondaże, sondy uliczne i telefoniczne, a także z głosów ujawniających się w debacie publicznej (np. artykuły prasowe, listy do redakcji). Uczniowie zastanawiają

się, dlaczego opinia publiczna odgrywa w demokracji tak wielką rolę, poznają metody badania poglądów obywateli oraz sposoby ich graficznej prezentacji. Uczą się też, jak odczytywać i interpretować wyniki sondaży.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- przedstawia funkcje i rodzaje środków masowego przekazu; wyjaśnia znaczenie środków masowego przekazu dla wolności słowa – dział X pkt 1;
- wykazuje znaczenie opinii publicznej; znajduje w internecie komunikaty z badań opinii publicznej oraz odczytuje i interpretuje proste wyniki takich badań – dział X pkt 5.

5. Środki masowego przekazu – czwarta władza?

Środki masowego przekazu uznaje się często za jeden z filarów demokracji. Oprócz podstawowej roli, jaką jest informowanie społeczeństwa, mają one także inne zadania – wpływają na opinię publiczną, zwiększają możliwości kontrolowania instytucji i osób pełniących funkcje publiczne. Dzięki pluralizmowi mediów obywatele mogą uzyskać wszechstronną informację na dany temat. Wymaga to jednak umiejętności sprawnego poruszania się w „gąszczu” wiadomości. Na lekcji uczniowie porównują informacje na ten sam temat zawarte w różnych gazetach, próbują oceniać ich wiarygodność i odróżniać informacje o faktach od opinii i komentarzy. Ponadto zapoznają się z różnymi technikami perswazyjnymi stosowanymi przez twórców reklam, analizują przykłady reklam i uczą się ich krytycznego odbioru.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- przedstawia funkcje i rodzaje środków masowego przekazu; wyjaśnia znaczenie środków masowego przekazu dla wolności słowa – dział X pkt 1;
- znajduje w mediach wiadomości na wskazany temat; odróżnia informacje o faktach od komentarzy i opinii; wyjaśnia, na czym powinna polegać rzetelność dziennikarzy – dział X pkt 2;
- wskazuje cele kampanii społecznych; analizuje materiały z wybranej kampanii tego rodzaju – dział X pkt 4;
- przedstawia funkcje reklamy i krytycznie analizuje wybrany przekaz reklamowy – dział X pkt 3.

6. Inwazja „fejków”

Powiadają się niekiedy, że jesteśmy tym, co jemy. Skoro tak, to warto zastanowić się, jakimi informacjami się odżywiamy. Jedne są pożywne, inne bezwartościowe, są takie, których spożywanie daje przyjemność, ale zaraz potem powoduje mdłości, a niektóre są wręcz trujące. Do tych ostatnich zaliczamy tzw. „fake news”, czyli fałszywe informacje wytworzone w złej wierze. Uczniowie na lekcji śledzą, jak rozprzestrzeniają się fałszywe wiadomości i jaki wpływ mają na zachowania obywateli. Biorą udział w dyskusji w klasie, co zrobić, by nie stać się ofiarą „fejkowania” w mediach i nie ulegać propagandzie.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- znajduje w mediach wiadomości na wskazany temat; odróżnia informacje o faktach od komentarzy i opinii; wyjaśnia, na czym powinna polegać rzetelność dziennikarzy – dział X pkt 2.

Rozdział 7. PAŃSTWO DEMOKRATYCZNE

Uczennica/uczeń będzie szukać odpowiedzi na pytania:

- W czym przejawiają się zasady suwerenności i przedstawicielstwa?
- Jakie znaczenie ma konstytucja i jakie są kompetencje Trybunału Konstytucyjnego?
- Na czym polega i jakie ma znaczenie trójpodział władzy?
- Jakie są reguły wyboru i działania polskiego parlamentu?
- Na czym polega pluralizm polityczny w RP?
- Jak powstają ustawy?
- Czym się zajmują prezydent i rząd, czyli organy władzy wykonawczej?
- Co to znaczy, że w Polsce mamy republikańską formę państwa?
- Jak powołuje się w Polsce rząd?
- W jaki sposób decyzje rządu wpływają na życie obywateli?
- Jaką rolę odgrywają i jak działają sądy powszechne i administracyjne?
- Dlaczego sędziowie powinni być niezawisli i niezależni?
- Jakie inne organy stoją na straży prawa?

1. Różne oblicza państwa

Państwa różnią się między sobą przede wszystkim zasadami sprawowania władzy, formą rządów oraz ustrojem ekonomicznym. Na lekcji uczniowie dowiadują się, jakie są źródła władzy, co to jest państwo i jakie pełni funkcje. Poznają zasady funkcjonowania państwa demokratycznego i porównują je z tymi, które obowiązują w państwach totalitarnych i autorytarnych. Zastanawiają się, jak ustrój wpływa na życie codzienne obywateli.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wymienia podstawowe cechy i funkcje państwa; wyjaśnia, czym zajmuje się władza państwowa – dział XI pkt 1.

2. Demokracja – co to takiego?

Współczesna demokracja opiera się na współlistnieniu kilku fundamentalnych idei: rządu ograniczonego, państwa prawa i ochrony uprawnień jednostek. Ta specyficzna forma demokracji jest nazywana demokracją konstytucyjną lub liberalną. Na zajęciach uczniowie dowiadują się, jak rozróżnić podstawowe odmiany demokracji – np. demokrację bezpośrednią i przedstawicielską, demokrację wyborczą i liberalną. Poznają zasady większości, pluralizmu i poszanowania praw mniejszości. Zastanawiają się też, jaką rolę w demokratycznym państwie odgrywają prawa człowieka.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wyjaśnia zasadę suwerenności narodu; przedstawia sprawy, które mogą być poddane pod referendum; wymienia referenda ogólnokrajowe, których wyniki były wiążące, oraz referenda lokalne we własnej społeczności, które były ważne – dział XI pkt 2;
- wyjaśnia zasadę przedstawicielstwa (demokracji pośredniej); przedstawia zasady wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej oraz zasady działania i najważniejsze kompetencje izb parlamentu – dział XI pkt 3;

- uzasadnia, że godność człowieka jest podstawą różnych systemów moralnych; wyjaśnia, że jest ona źródłem powszechnych, przyrodzonych, nienaruszalnych i niezbywalnych wolności i praw człowieka; analizuje sformułowania preambuły Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka –dział IV pkt 1.

3. Rola konstytucji w państwie

Najważniejszym aktem prawnym w demokratycznym państwie jest konstytucja, zwana też ustawą zasadniczą. Może mieć formę jednego, zwanego dokumentu lub być zbiorem praw pisanych i niepisanych. Konstytucja określa przede wszystkim kompetencje głównych organów władzy publicznej w Polsce, definiuje ich wzajemne relacje, opisuje także zakres praw, wolności i obowiązków obywateli. Na zajęciach uczniowie poznają najważniejsze funkcje konstytucji, zapoznają się również z Konstytucją RP i uczą z niej korzystać.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wyjaśnia zasadę konstytucjonalizmu; podaje szczególne cechy konstytucji; znajduje w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej przepisy dotyczące wskazanej kwestii; podaje kompetencje Trybunału Konstytucyjnego Rzeczypospolitej Polskiej – dział XI pkt 7;
- analizuje symbole Rzeczypospolitej Polskiej; wyjaśnia, czym powinna przejawiać się postawa patriotyczna młodego i dorosłego człowieka– dział VIII pkt 3.

4. Zasady ustroju Polski

Ustrój Polski, podobnie jak każdego demokratycznego państwa prawa, opiera się na szeregu fundamentalnych zasad konstytucyjnych: suwerenności narodu, rządach prawa, pluralizmie, trójpodziale władz (władza ustawodawcza, wykonawcza i sądownicza). Podczas zajęć uczniowie znajdują te zasady w Konstytucji RP, analizują ich znaczenie oraz wyszukują przykłady realizacji w życiu publicznym. Przedstawiają także sprawy, które mogą być poddane pod referendum i wyszukują przykłady referendów ogólnokrajowych i lokalnych, których wyniki były wiążące.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wyjaśnia zasadę trójpodziału władzy; objaśnia konieczność poparcia większości sejmowej dla Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej (bądź jej działań); przedstawia podstawowe kompetencje Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej; podaje imiona i nazwiska urzędujących prezesa i wiceprezesów Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej; wykazuje, że decyzje podejmowane w wybranym ministerstwie mają wpływ na życie jego rodziny – dział XI pkt 8;
- wyjaśnia zasadę pluralizmu politycznego; wymienia partie polityczne, których przedstawiciele zasiadają w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej oraz w organach stanowiących samorządu terytorialnego; przedstawia cele działania partii politycznych oraz wykazuje, że konkurują one w życiu publicznym; znajduje informację na temat działań wybranej partii (jej struktur regionalnych lub centralnych) – dział XI pkt 4;
- wyjaśnia zasadę państwa prawa, w tym zasady niezależności sądów i niezawisłości sędziów; wyjaśnia podział na sądy powszechne i administracyjne oraz zasadę dwu-

instancyjności postępowania sądowego; przedstawia, w jakich sprawach orzeka sąd rejonowy – dział XI pkt 6;

- wyjaśnia zasadę suwerenności narodu, przedstawia sprawy, które mogą być poddane pod referendum; wymienia referenda ogólnokrajowe, których wyniki były wiążące, oraz referenda lokalne we własnej społeczności, które były ważne – dział XI pkt 2.

5. Jak działa parlament?

Parlament jest najważniejszą instytucją demokratycznego państwa, jako że zasiadają w nim reprezentanci obywateli, poprzez których realizowana jest zasada suwerenności narodu. Na zajęciach uczniowie zapoznają się ze sposobem, w jaki w Polsce wybierani są posłowie i senatorowie, uczą się także rozróżnić ordynację proporcjonalną i większościową. Dowiadują się również, w jaki sposób funkcjonuje parlament, jakie są jego władze i zasady organizacji pracy. Są informowani o tym, na czym polega inicjatywa ustawodawcza i komu przysługuje, oraz poznają drogę, jaką musi przebyć projekt ustawy, zanim stanie się obowiązującym prawem. Biorą udział w symulacji uchwalania ustawy i przygotowują krótkie wystąpienie sejmowe w wybranej sprawie.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wyjaśnia zasadę przedstawicielstwa (demokracji pośredniej); przedstawia zasady wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i Senatu Rzeczypospolitej Polskiej oraz zasady działania i najważniejsze kompetencje izb parlamentu – dział XI pkt 3.

6. Prezydent i rząd, czyli władza wykonawcza w Polsce

Organami władzy wykonawczej w Rzeczypospolitej Polskiej są prezydent i rząd. Prezydent jest najwyższym przedstawicielem RP i gwarantem ciągłości władzy państwowej. Rząd prowadzi politykę wewnętrzną i zewnętrzną oraz kieruje administracją rządową. Systemy sprawowania władzy w państwach demokratycznych różnią się w zależności od roli prezydenta i parlamentu (system prezydencki, parlamentarny lub mieszany). Uczniowie poznają zasady wyboru i główne uprawnienia prezydenta oraz sposób powoływania rządu i jego kompetencje, a następnie wyszukują przykłady jego działania. Poznają również strukturę administracji rządowej, dowiadują się, jakie cechy powinien posiadać jej pracownik – urzędnik oraz po co powołano w Polsce służbę cywilną.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wyjaśnia zasadę republikańskiej formy rządu; przedstawia sposób wyboru i podstawowe kompetencje Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej; znajduje informacje o życiu politycznym osób pełniących ten urząd, które wybrano w wyborach powszechnych, oraz o działaniach urzędującego Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej – dział XI pkt 5;
- objaśnia konieczność poparcia większości sejmowej dla Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej (bądź jej działań); przedstawia podstawowe kompetencje Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej; podaje imiona i nazwiska urzędujących prezesa i wiceprezesów Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej; wykazuje, że decyzje podejmowane w wybranym ministerstwie mają wpływ na życie jego rodziny – dział XI pkt 8.

7. Wymierzając sprawiedliwość

Jednym z filarów demokracji jest niezależna władza sądownicza. Podczas lekcji uczniowie dowiadują się, jakie są zasady działania sądów (niezawisłość i dwuinstancyjność), poznają sposób ich działania i hierarchię. Ważną rolę w wymiarze sprawiedliwości odgrywają prokuratura i policja, które zapewniają obywatelom bezpieczeństwo i stoją na straży przestrzegania prawa. Obok sądów powszechnych istnieją także specjalne organy kontrolujące działania władz państwowych: Trybunał Konstytucyjny, Trybunał Stanu, Naczelny Sąd Administracyjny i Najwyższa Izba Kontroli. Działa także Rzecznik Praw Obywatelskich, który stoi na straży praw i wolności obywateli.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wyjaśnia zasadę państwa prawa, w tym zasady niezależności sądów i niezawisłości sędziów; wyjaśnia podział na sądy powszechne i administracyjne oraz zasadę dwuinstancyjności postępowania sądowego; przedstawia, w jakich sprawach orzeka sąd rejonowy – dział XI pkt 6;
- wyjaśnia zasadę konstytucjonalizmu; podaje szczególne cechy konstytucji; znajduje w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej przepisy dotyczące wskazanej kwestii; podaje kompetencje Trybunału Konstytucyjnego Rzeczypospolitej Polskiej – dział XI pkt 7.

8. Na scenie politycznej

Jedną z najważniejszych zasad konstytucyjnych w państwie demokratycznym jest reguła pluralizmu politycznego, oznaczająca w praktyce nieskrępowane działanie partii politycznych. Partie polityczne to organizacje, których celem jest wpływanie na sprawy państwa, dlatego dążą one do zdobycia lub utrzymania władzy. Podczas zajęć uczniowie uczą się odróżniać system dwupartyjny od wielopartyjnego, poznają system partyjny w Polsce oraz porównują go z systemami w innych krajach. Analizują współczesną polską scenę polityczną – poznają ugrupowania obecne w Sejmie i ich czołowych polityków. Dowiadują się, dlaczego rząd tworzy często koalicja kilku partii politycznych oraz jaką rolę w państwie demokratycznym odgrywa opozycja. Podczas zajęć uczniowie uświadamiają sobie także, że scena polityczna nie jest wolna od różnych nieprawidłowości (np. populizmu, mediokracji czy korupcji). Poznają zjawisko korupcji, jej przyczyny i skutki, oraz uczą się, jak jej przeciwdziałać we własnym środowisku.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wymienia partie polityczne, których przedstawiciele zasiadają w Sejmie Rzeczypospolitej Polskiej oraz w organach stanowiących samorządu terytorialnego; przedstawia cele działania partii politycznych oraz wykazuje, że konkurują one w życiu publicznym; znajduje informacje na temat działań wybranej partii (jej struktur regionalnych lub centralnych) – dział XI pkt 4.

Rozdział 8. POLSKA W ŚWIECIE, POLSKA W EUROPIE

Uczennica/uczeń będzie szukać odpowiedzi na pytania:

- Jak są cele i sposoby działania Organizacji Narodów Zjednoczonych?
- Jakie znaczenie dla Polski ma członkostwo w NATO?
- Jakie są główne kierunki polskiej polityki zagranicznej?
- Dlaczego i jak Europa się zjednoczyła?
- Jak funkcjonuje Polska w Unii Europejskiej?
- Jak z funduszy unijnych korzystają polskie instytucje, firmy i obywatele?
- Jak członkostwo w UE ułatwia pracę i podróże?
- Jakie globalne problemy społeczne stoją przed współczesnym światem?
- Co można zrobić, by poprawić życie ludzi nimi dotkniętych?
- Jak nasze codzienne decyzje mogą na to wpłynąć?

1. Silna Polska w świecie

Po upadku komunizmu Polska przestała być częścią składową bloku komunistycznego, podporządkowaną Związkowi Radzieckiemu, stała się niezależnym podmiotem polityki europejskiej i światowej. Na zajęciach uczniowie zastanawiają się, jakie jest miejsce Polski we współczesnym świecie, w Europie oraz w relacjach z bliższymi i dalszymi sąsiadami. Poznają cele polityki zagranicznej i dowiadują się, czym zajmują się ambasady i konsulaty. Uczniowie analizują także stosunki Polski z najbliższymi sąsiadami. Samodzielnie wyszukują i analizują informacje o relacjach Polski z wybranym krajem.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- przedstawia działalność Polski w Organizacji Narodów Zjednoczonych, Unii Europejskiej i Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego – dział XII pkt 4.

2. NATO, czyli nasi sojusznicy

Podpisanie traktatu brukselskiego w 1948 roku umożliwiło stworzenie NATO – wspólnego systemu obronnego chroniącego przed ideologicznym i militarnym zagrożeniem ze strony obozu komunistycznego. Upadek komunizmu postawił przed Sojuszem Północnoatlantyckim zadanie zdefiniowania na nowo celów organizacji. Wydarzeniem przełomowym było przyjęcie nowych członków, a zarazem dawnych sygnatariuszy Układu Warszawskiego – Polski, Węgier i Czech. Podczas zajęć uczniowie charakteryzują politykę obronną Polski, poznają cele i sposoby działania NATO. Dowiadują się też, jaką rolę w NATO odgrywa Polska i w jakie jego działania jesteśmy zaangażowani. Przygotowują także wypowiedź zespołową na temat udziału polskich żołnierzy w misjach pokojowych.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wymienia cele i przejawy działania Organizacji Narodów Zjednoczonych i Organizacji Paktu Północnoatlantyckiego – dział XII pkt 1;
- przedstawia działalność Polski w Organizacji Narodów Zjednoczonych, Unii Europejskiej i Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego – dział XII pkt 4.

3. Wspólna Europa – jak i po co?

Unia Europejska zakłada głęboką integrację ekonomiczną i polityczną wszystkich państw członkowskich. W ostatnich latach do Unii przystąpiły nowe kraje (w 2007 r. Bułgaria i Rumunia, a w 2013 – Chorwacja) – postawiło to przed nią nowe wyzwania oraz wywołało debatę na temat przyszłości zjednoczonej Europy. Uczniowie poznają jedenastu Ojców Założycieli oraz proces integracji europejskiej z jego najważniejszymi etapami wyznaczanymi przez cztery kolejne dokumenty (traktaty rzymskie, traktaty z Maastricht, Nicei i Lizbony). Dowiadują się, jak są realizowane w UE zasady pomocniczości i solidarności. Mają też okazję przyjrzeć się różnym koncepcjom funkcjonowania UE oraz jej dalszego rozszerzania, mogą rozważyć „za” i „przeciw” oraz wyrazić własną opinię na ten temat. Dowiadują się też, jakie są najważniejsze instytucje Unii Europejskiej i czym się zajmują, a także skąd biorą się pieniądze w unijnym budżecie i w jaki sposób są wydawane, między innymi na politykę regionalną Unii. Wyszukują informacje na temat środków unijnych, z których korzysta nasze państwo. Sprawdzają, w jaki sposób i na co są wydawane środki unijne w ich gminie i regionie.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wymienia cele działania Unii Europejskiej; znajduje informacje o życiu politycznym Ojców Europy oraz obywateli polskich pełniących ważne funkcje w instytucjach unijnych – dział XII pkt 2;
- przedstawia podstawowe korzyści związane z obecnością Polski w Unii Europejskiej dla pracowników i osób podróżujących; znajduje informacje o wykorzystaniu funduszy unijnych w swojej gminie lub swoim regionie – dział XII pkt 3;
- przedstawia działalność Polski w Organizacji Narodów Zjednoczonych, Unii Europejskiej i Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego – dział XII pkt 4.

4. Narody Zjednoczone

Idea międzynarodowej współpracy na rzecz pokoju i bezpieczeństwa zmaterializowała się w 1948 roku wraz z powstaniem ONZ. Choć organizacja ta nie zrealizowała do końca pokładanych w niej nadziei, to odgrywa dużą rolę w rozwiązywaniu problemów zbiorowego bezpieczeństwa i tworzeniu prawa międzynarodowego. Uczniowie poznają organy, cele i sposoby działania Organizacji Narodów Zjednoczonych. Podają przykłady jej zaangażowania w pomoc uchodźcom oraz poznają polską politykę wobec ludzi, którzy opuszczają swój kraj ze względu na prześladowania.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- wymienia cele i przejawy działania Organizacji Narodów Zjednoczonych i Organizacji Paktu Północnoatlantyckiego – dział XII pkt 1;
- przedstawia działalność Polski w Organizacji Narodów Zjednoczonych, Unii Europejskiej i Organizacja Paktu Północnoatlantyckiego – dział XII pkt 4;
- formułuje sądy w sprawach wybranych problemów społecznych współczesnego świata; rozważa propozycje działań w kierunku poprawy warunków życia innych ludzi na świecie – dział XII pkt 5.

5. Kraje bogate, kraje biedne

We współczesnym świecie istnieje głębokie napięcie, określane jako konflikt Północy i Południa, wynikające z ogromnych dysproporcji w poziomie zamożności i rozwoju. Coraz bardziej powszechna staje się świadomość, że rozwiązanie problemów biedy, głodu, analfabetyzmu i niskiej jakości życia wielkiej liczby mieszkańców naszej planety wymaga ogromnego wysiłku wspólnoty międzynarodowej. Na zajęciach uczniowie poznają problemy, z jakimi borykają się mieszkańcy uboższych krajów globalnego Południa, starają się zrozumieć ich perspektywę oraz oczekiwania wobec zamożnych państw globalnej Północy. Zastanawiają się, jak przeciwdziałać narastającym we współczesnym świecie różnicom cywilizacyjnym oraz co sami mogą zrobić, by wesprzeć najuboższe kraje. Uczniowie przygotowują się do realizacji projektu na temat polskich organizacji pozarządowych niosących pomoc humanitarną lub rozwojową mieszkańcom krajów ubogich.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- formułuje sądy w sprawach wybranych problemów społecznych współczesnego świata; rozważa propozycje działań w kierunku poprawy warunków życia innych ludzi na świecie – dział XII pkt 5.

6. Globalizacja, czyli nawzajem od siebie zależymy

Wraz z rozwojem gospodarki światowej, a także z postępem technicznym, który zwielokrotnił ludzkie możliwości w dziedzinie przepływu informacji, staliśmy się sobie bliżsi, ale i bardziej od siebie zależni. Wydarzenia rozgrywające się gdzieś daleko – np. zamachy terrorystyczne w krajach Europy Zachodniej lub konflikt na Bliskim Wschodzie – nierzadko wpływają na nasze życie. Ponieważ jesteśmy od siebie coraz bardziej zależni, musimy być też bardziej odpowiedzialni. Na lekcji uczniowie poznają zjawisko globalizacji, analizują korzyści i niebezpieczeństwa z nim związane, dyskutują o wyzwaniach, jakie stoją przed współczesnym światem oraz zastanawiają się, jak wspólnota międzynarodowa może rozwiązywać problemy globalne, a przede wszystkim jak oni sami mogą się do tego przyczynić przez swoje codzienne – odpowiedzialne i racjonalne – zachowania. Podczas zajęć dowiadują się również, na czym polega wyzwanie globalnego terroryzmu, poznają sposoby walki z nim stosowane we współczesnym świecie i zastanawiają się nad ich ograniczeniami.

Wiadomości i umiejętności. Uczennica/uczeń:

- formułuje sądy w sprawach wybranych problemów społecznych współczesnego świata; rozważa propozycje działań w kierunku poprawy warunków życia innych ludzi na świecie – dział XII pkt 5.

IV. PROCEDURY OSIĄGANIA SZCZEGÓŁOWYCH CELÓW EDUKACYJNYCH

Ta część programu zawiera wskazówki, jak skutecznie i w atrakcyjny dla uczniów/uczennic sposób uczyć wiedzy o społeczeństwie według programu KOSS. Przedstawia zasady organizacji pracy na lekcji, strukturę materiałów dydaktycznych, dodatkowe pomoce dydaktyczne oraz wybrane metody motywujące uczniów do nauki, w tym metodę projektu.

Założeniem programu KOSS jest nie tylko wyposażenie uczniów w wiedzę dotyczącą życia społecznego i politycznego Polski, ale przede wszystkim praktyczne przygotowanie młodego człowieka do aktywności w społeczeństwie obywatelskim i w demokratycznym państwie prawa. Zajęcia (w tym materiały dydaktyczne i proponowane w podręczniku metody) zostały więc tak skonstruowane, by wyposażać uczniów w umiejętności wykorzystywania posiadanych wiadomości, tak podczas edukacji szkolnej, jak i w przyszłości. Poruszane zagadnienia, problemy proponowane do rozwiązania oraz tematy dyskusji mają też wykształcić i utrwalać u uczniów wzorce zachowań i postawy współpracy z innymi, które sprzyjają odpowiedzialnemu funkcjonowaniu we współczesnym świecie.

Sformułowane w programie KOSS cele edukacyjne i wychowawcze stawiają przed nauczycielem/nauczycielką trudne zadanie – uczyć tak, aby wiedza i umiejętności zdobyte w szkole były przydatne w środowisku pozaszkolnym oraz inspirowały uczniów do aktywności obywatelskiej i zainteresowania życiem publicznym. W ujęciu autorów kształtuje to postawę odpowiedzialności za własne otoczenie i przygotowuje do bycia dobrym obywatelem.

W osiągnięciu tych celów programu pomogą nauczycielowi: podstawowa wiedza o uczeniu się przez doświadczenie, dobra organizacja zajęć, wykorzystanie różnorodnych form prezentacji materiału dydaktycznego, stworzenie w klasie warunków (nie tylko fizycznych) sprzyjających uczeniu się, znajomość aktywizujących metod nauczania i umiejętność ich zastosowania, w tym zwłaszcza metody projektu, a wreszcie stosowanie zasad oceniania kształtującego (patrz: rozdział V).

UCZENIE SIĘ PRZEZ DOŚWIADCZENIE

Najbardziej efektywne uczenie się to takie, które jest oparte na konkretnym doświadczeniu. Stwarza ono naturalne warunki do zdobywania wiedzy i umiejętności oraz ułatwia wykorzystanie ich w przyszłości.

W procesie uczenia się przez doświadczenie uczniowie:

- odwołują się do swoich doświadczeń, zarówno tych wcześniejszych, jak i nabywanych podczas zajęć;
- oceniają własne doświadczenia i wyrabiają sobie własne zdanie;
- analizują sposób, w jaki się uczą;

- są otwarci na kolejne doświadczenia i planują, w jaki sposób wykorzystają zdobyte wiadomości i umiejętności.

ORGANIZACJA ZAJĘĆ KOSS

a. Organizacja miejsca

Konstrukcja zajęć według programu KOSS zakłada niekiedy rezygnację z tradycyjnego sposobu nauczania – wiele zadań jest realizowanych w parach i grupach. Prowadzone często dyskusje i debaty wymagają inaczej zorganizowanej przestrzeni, uczniowie przemieszczają się z miejsca na miejsce – czasami siedzą przy swoich stolikach, innym razem w kilkuosobowych zespołach, a niekiedy w kręgu. Ważne jest zatem, by przed zajęciami nauczyciel zastanowił się nad najlepszym układem ławek w klasie, przygotował niezbędne materiały i pomoce dydaktyczne oraz miejsce do ekspozycji prac uczniowskich (np. plakatów opracowanych przez zespoły), tak by w trakcie zajęć nie tracić czasu na organizowanie przestrzeni.

b. Materiały źródłowe i pomoce naukowe

Publikacje:

- „KOSS. Wiedza o społeczeństwie w szkole podstawowej” (podręcznik);
- „Zeszyt ćwiczeń KOSS. Wiedza o społeczeństwie w szkole podstawowej”;
- „Scenariusze lekcji KOSS. Wiedza o społeczeństwie w szkole podstawowej”;
- teksty źródłowe;
- fragmenty dokumentów, ustaw, relacji prasowych, telewizyjnych i radiowych oraz internetowych;
- Konstytucja RP z 1997 roku.

c. Serwis internetowy KOSS online dla uczniów i nauczycieli (<https://koss.ceo.org.pl/>).

d. Pomoce i sprzęt dydaktyczny

- mapy ścienne: Polski, Europy i świata;
- plakaty i tablice poglądowe;
- aktualne i archiwalne numery gazet;
- sala komputerowa z dostępem do internetu (proponujemy, by – w miarę możliwości – niektóre zajęcia prowadzić z wykorzystaniem internetu i wybranych programów komputerowych);
- flamastry, arkusze papieru, flipcharty, karteczki post-it, taśma papierowa, nożyczki itp. (w scenariuszach zajęć dla nauczycieli przed każdą lekcją wymieniamy konieczne pomoce dydaktyczne).

e. Rola nauczyciela

Autorzy programu KOSS zakładają, że nauczyciel nie będzie biernym odtwórcą programu, lecz raczej jego współautorem. Nauczyciel powinien zatem samodzielnie przygotować własny rozkład planowanych zajęć i odpowiedni zestaw scenariuszy lekcji KOSS (w razie potrzeby zmodyfikowanych) oraz dodatkowych pomocy dydaktycznych. Konieczne jest także wcześniejsze zaplanowanie działań edukacyjnych prowadzonych w oparciu o społeczność lokalną i instytucje w niej istniejące – władze gminne, organizacje rządowe i pozarządowe oraz konkretne osoby, z którymi nauczyciel i uczniowie mogą nawiązać kontakt.

Opracowując własną wersję programu KOSS, nauczyciel powinien uwzględnić specyfikę szkoły, w której uczy, konkretnej klasy, a także potrzeby oraz możliwości uczniów. Modyfikacje muszą uwzględniać cechy klasy – liczbę uczniów, poziom bezpieczeństwa, możliwości współpracy, klimat klasy. Nauczyciel powinien także – w miarę możliwości – starać się indywidualizować zadania stawiane poszczególnym uczniom, dopasowując je do ich zainteresowań oraz możliwości intelektualnych, a także uwzględniając ich mocne i słabe strony w kontaktach społecznych.

Program zakłada, że nauczyciel/nauczycielka przestaje być wyłącznie „dostawcą informacji” i „kontrolerem wiedzy uczniów”, staje się zaś organizatorem doświadczeń uczniów w warunkach otwartej wymiany poglądów. Odchodzi często od formuły pracy z całą klasą na rzecz samodzielnej pracy uczniów w małych zespołach lub w parach, a także projektów uczniowskich realizowanych indywidualnie bądź grupowo w szkole i poza szkołą (np. na terenie całej gminy, w społeczności lokalnej, na osiedlu itp.).

„W miarę możliwości ważne byłoby również pozyskiwanie informacji w toku wycieczki edukacyjnej (w tym wirtualnej, wykorzystując dedykowane aplikacje) do wybranych instytucji np. do urzędu gminy (miasta/dzielnicy). Można także – za zgodą rady pedagogicznej i rodziców – realizować niektóre treści nauczania poprzez lekcje organizowane we współpracy z poradniami psychologiczno-pedagogicznymi, instytucjami oferującymi usługi poradnictwa zawodowego oraz organizacjami pozarządowymi”^{*}.

Nauczyciel powinien wspierać i doceniać propozycje zgłaszane przez uczniów. Zadania, które z własnej inicjatywy uczniowie biorą na siebie, są szczególnie wartościowe z punktu widzenia celów wychowawczych, kształcących i poznawczych.

Wskazane jest, aby nauczyciel, poza odpowiednim wykształceniem akademickim (studia historyczne, politologiczne, prawne itp.), miał także przygotowanie dydaktyczne, uzyskane np. na szkoleniach uczących stosowania metod nauczania aktywizujących uczniów. Takie kursy od roku 1994 prowadzi CEO, a od roku 1995 – także inne instytucje, w tym zwłaszcza ośrodki doskonalenia nauczycieli.

ORGANIZACJA MATERIAŁU DYDAKTYCZNEGO

Podręcznik „KOSS. Wiedza o społeczeństwie w szkole podstawowej” ma przejrzystą konstrukcję – składa się z ośmiu rozdziałów odpowiadających wymaganiom ogólnym podstawy programowej kształcenia ogólnego. Każdy rozdział składa się z kilku jednostek tematycznych, z których każda zawiera:

- pytania problemowe (zamieszczone bezpośrednio pod tytułem lekcji);
- teksty z najważniejszymi wiadomościami na dany temat (materiały oznaczone symbolem „kosa”);
- ćwiczenia i zadania dla uczniów, zachęcające do pracy zespołowej, samodzielnego myślenia oraz krytycznej analizy przypadków, materiałów źródłowych itp.;

---

^{*} Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r., s. 110.

- kontrowersyjne problemy i pytania bez jednoznacznych rozwiązań i odpowiedzi, oznaczone symbolem „Hamleta”;
- wskazówki i miniporadniki „Dobre rady”;
- ciekawe informacje dodatkowe w ramach ze strzałką;
- ilustracje rysunkowe i zdjęcia;
- schematy, wykresy i tabele ułatwiające zrozumienie omawianych zagadnień;
- odesłania do serwisu internetowego dla uczniów KOSS online, który umożliwia pogłębienie wiedzy i umiejętności zawartych w podręczniku;
- rubrykę „Ważne słowa” zbierającą pojęcia i terminy z lekcji (uczniowie powinni je zrozumieć i nauczyć się ich używać, nie muszą natomiast uczyć się na pamięć definicji tych pojęć).

Ponadto po każdej lekcji zamieszczamy listę wiadomości i umiejętności (POP, czyli „Pamiętaj o podstawie”), które powinni posiadać uczniowie, co pozwala im samym sprawdzić, czego się nauczyli, i powtórzyć ten materiał oraz te umiejętności, których jeszcze nie opanowali.

Integralną część programu stanowią zamieszczone w podręczniku:

- „Projektowniki” (po każdym rozdziale) zawierające pomysły na projekty odnoszące się do danego działu, wskazówki dla uczniów oraz przykłady podobnych przedsięwzięć uczniowskich, realizowanych m.in. w programach edukacyjnych CEO;
- „Projekt dla każdego” – krótki poradnik dla uczniów i nauczycieli, jak zaplanować i zrealizować projekt na lekcjach wiedzy o społeczeństwie;
- słowniczek zawierający około 100 podstawowych terminów;
- kalendarium: świat i Polska 1945–2017;
- wolności, prawa i obowiązki człowieka i obywatela – Rozdział II Konstytucji RP;
- praktyczne poradniki dla młodych obywateli, dotyczące prowadzenia zebrań, dyskusji i wyborów (w klasie i szkole);
- krótkie omówienia najczęściej proponowanych w programie KOSS sposobów pracy na lekcji;
- wiedza o społeczeństwie – wymagania ogólne.

Dla uczniów i nauczycieli realizujących program KOSS przygotowaliśmy serwis internetowy KOSS online. Znajduje się tam bogaty zestaw materiałów dla uczniów, umożliwiający pogłębienie wiedzy uzyskiwanej w oparciu o podręcznik oraz poszerzenie wiadomości i umiejętności w zakresie wykraczającym poza wymogi podstawy programowej. Proponowane w KOSS online ćwiczenia i zadania równocześnie pomagają uczniom uzyskać umiejętności zaawansowanego korzystania z komputera i internetu. Z KOSS online uczniowie mogą korzystać sami (w szkole i w domu) lub pod kierunkiem nauczyciela.

Taka zróżnicowana forma prezentacji materiałów dydaktycznych ułatwia przyswojenie ważnych treści i umiejętności, a równocześnie zachęca uczniów do samodzielnego studiowania podręcznika oraz materiałów zawartych w serwisie internetowym. Włączenie

propozycji ćwiczeń i innych działań edukacyjnych w treść lekcji umożliwia nauczycielom prowadzenie zajęć w sposób aktywizujący uczniów. Nauczyciel może także dokonywać wyboru aktywności, które odpowiadają bardziej jemu, jak również potrzebom edukacyjnym uczniów konkretnej klasy.

Dzięki technologii informacyjno-komunikacyjnej, jak i materiałom edukacyjnym publikowanym w KOSS online, możemy wyposażać uczniów w kluczowe umiejętności, które będą niezbędne w dalszej edukacji i w przyszłym życiu zawodowym i społecznym. Biorąc pod uwagę fakt, że coraz większe znaczenie w procesie edukacji i w każdej dziedzinie życia odgrywa umiejętność korzystania z cyfrowych mediów (alfabetyzacja informatyczna), musimy włączyć nowoczesne technologie do edukacji obywatelskiej. W podstawie programowej kształcenia ogólnego czytamy: „W kształceniu kompetencji pozyskiwania, gromadzenia, porządkowania, analizy i prezentacji informacji o życiu społecznym, w tym publicznym, powinna być wykorzystywana technologia informacyjno-komunikacyjna. Istotne jest korzystanie ze stron internetowych instytucji publicznych, w tym organów samorządowych, organów władzy publicznej, czy organizacji społecznych. Niezbędna jest również praca z różnymi typami przekazu (np. interaktywnymi)”*.

Wyzwaniem jest z jednej strony zastosowanie cyfrowych narzędzi na lekcjach oraz przygotowanie się do nich, wykonywanie przy ich pomocy zadań domowych i projektów uczniowskich, a z drugiej zaś zmiana sposobu myślenia – jak uczyć z technologiami informacyjno-komunikacyjnymi (TIK), aby uczniowie mogli zastosować wiedzę i umiejętności w różnych sytuacjach życiowych i publicznych. Dobrym przykładem mogą być uczniowskie kampanie społeczne. Młodzi ludzie angażują się w życie lokalnej społeczności, szukają, identyfikują i nazywają problemy, które występują w ich najbliższym środowisku, a następnie opracowują scenariusze e-kampanii społecznych oparte na multimedialnych (film, video-instalacja). Warto też zachęcać uczniów do uczestnictwa w wartościowych debatach w społecznościach internetowych czy do udziału w dyskusjach w sieci na tematy publiczne, w tym także do komentowania, zamieszczania własnych wpisów oraz reagowania na mowę nienawiści oraz wypowiedzi niezgodne ze standardami demokratycznego dialogu i prawami człowieka (więcej na stronie programu CEO „Nienawiść. Jestem Przeciw”: <http://www.ceo.org.pl/pl/mowanienawisci>). Sieć może się stać atrakcyjnym miejscem dla edukacji obywatelskiej, oczywiście pod warunkiem, że młodzi ludzie zostaną wcześniej przygotowani do odbioru i korzystania z internetu.

Innym ważnym problemem jest edukacja medialna. Mimo że nie jest ona odrębnym przedmiotem, ale w podstawie programowej znalazł się zapis, żeby nauczyciele i nauczycielki, w tym także wiedzy o społeczeństwie, poświęcili „dużo uwagi edukacji medialnej, czyli wychowaniu uczniów do właściwego odbioru i wykorzystania mediów”. Warto uczyć młodych ludzi mądrego obcowania z mediami tradycyjnymi – telewizją, prasą, radiem i filmem, aby mogli krytycznie spojrzeć na media cyfrowe (więcej na stronie programu CEO „Mind and over media. Polska szkoła krytycznego myślenia”: <https://media.ceo.org.pl>) oraz „Włącz się. Młodzi i Media”: <http://www.ceo.org.pl/pl/media>). Powinni się nauczyć, jak w sposób odpowiedzialny korzystać z potencjału internetu, uczestniczyć bezpiecznie w komunikacji na portalach społecznościowych, a także tworzyć własne materiały – teksty, zdjęcia, filmy, animacje i nagrania dźwiękowe, dotyczące życia szkoły (np. samorządności uczniowskiej) czy społeczności lokalnej (np. budżetu obywatelskiego), a nawet

---

* Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r., s. 110.

problemów globalnych (np. odpowiedzialnej konsumpcji, odnawialnym źródłom energii, ubóstwu na świecie czy zmianom klimatycznym).

Edukacja medialna i informacyjna może skutecznie wspierać edukację obywatelską poprzez rozwijanie kompetencji obywatelskich i społecznych, komunikowania się, przedsiębiorczości i inicjatywności oraz uczenia się, niezbędne do samorealizacji każdego ucznia, jego rozwoju osobistego, bycia aktywnym obywatelem oraz znalezienia dobrego zatrudnienia. Nieodpowiedzialne korzystanie z mediów może te szanse zmniejszyć, a nawet przekreślić.

AKTYWIZUJĄCE METODY NAUCZANIA

Proponowane w programie KOSS sposoby pracy są dalekie od suchego przekazu abstrakcyjnych wiadomości; angażują uczniów emocjonalnie, budzą ich zainteresowanie oraz motywację, uczą samodzielnego myślenia i działania. Twórcy programu zakładają, że nauczyciele i nauczycielki będą wykorzystywać w pracy różnorodne, wzajemnie dopełniające się metody dydaktyczne. Obok metod aktywizujących zachęcają do stosowania tradycyjnych metod dydaktycznych – prezentacji, miniwykładów, rozmowy nauczającej czy pamięciowego opanowania fragmentów materiału z podręcznika.

Uczniowie mogą na zajęciach pracować indywidualnie, w parach, w kilkuosobowych grupach, proponujemy także zadania i projekty, które będzie realizować wspólnie cała klasa. Opisane w programie metody i techniki pracy o charakterze otwartym ułatwiają indywidualizację nauczania – zarówno podczas lekcji, jak i poza szkołą (projekty); uczniowie mogą realizować je we własnym tempie oraz nadawać im własny kształt, zgodnie ze swoimi predyspozycjami i możliwościami.

Stosowane w programie KOSS (tak podczas zajęć, jak i przy realizacji projektów edukacyjnych) metody i techniki aktywizujące uczniów to między innymi:

- praca w grupach;
- symulacje;
- gry sytuacyjne: odgrywanie ról;
- socjodramy, inscenizacje;
- dyskusje i debaty;
- rozwiązywanie problemów;
- burza mózgów;
- wywiady;
- kwestionariusze, quizy;
- analiza dokumentów źródłowych, w tym dokumentów prawnych;
- analiza przypadku;
- podejmowanie decyzji metodą „drzewa decyzyjnego”;
- analiza SWOT;
- analiza argumentów „za” i „przeciw”;
- nauka pisania petycji, skarg, wniosków i innych „dokumentów obywatelskich”;
- gry i zabawy edukacyjne;

- praca w terenie (wycieczki, wizyty w urzędach itp.);
- teczki (portfolio) i wystawy;
- metody audiowizualne;
- projekt indywidualny i grupowy (ta metoda, ze względu na swoją szczególną rolę w kształceniu, została wyodrębniona i opisana bardziej szczegółowo w ostatniej części rozdziału).

Poniżej przedstawiamy krótkie opisy wybranych metod.

Praca w grupach

Nauczyciel może zdecydować o składzie zespołów, pozwolić, by sami uczniowie podzielili się na grupy, bądź też przeprowadzić losowanie. Najczęściej wszystkie grupy wykonują to samo zadanie, ale zdarza się i tak, że każdy z zespołów ma coś innego do zrobienia – wtedy konieczne jest podzielenie się rezultatami pracy z kolegami z innych grup. Gdy grupa jest większa, a zadanie bardziej skomplikowane, warto wybrać lidera zespołu oraz sekretarza dbającego o utrwalenie efektów pracy.

Podczas zajęć KOSS uczniowie często pracują w parach, małych bądź większych zespołach – właściwie każda jednostka lekcyjna zakłada taki sposób pracy.

Burza mózgów

Burza mózgów (ang. *brainstorming*) to metoda grupowego poszukiwania rozwiązań problemu, wymagająca twórczego myślenia wszystkich członków zespołu – w krótkim czasie powstaje zwykle wiele różnych, często oryginalnych pomysłów. Nauczyciel musi klarownie przedstawić uczniom problem, który mają rozwiązać, oraz poinformować ich o zasadach burzy mózgów.

Burza mózgów dzieli się na fazę zbierania pomysłów oraz fazę ich selekcji. Podczas pierwszej każdy ma prawo zgłaszać pomysły, wszystkie są zapisywane, nawet te najbardziej nierealne (można to zrobić za pomocą karteczek samoprzylepnych – „mówiącej ściany”, „dywanu pomysłów”). Następnie wspólnie odrzucamy koncepcje całkowicie niemożliwe do realizacji oraz grupujemy podobne do siebie. Staramy się wybrać lub stworzyć jedno rozwiązanie, które będzie łączyć mocne punkty wszystkich zaproponowanych. Możemy też zaproponować głosowanie na najlepsze z rozwiązań. Polecamy tę metodę jako urozmaicenie pracy w grupie, gdyż umożliwia ona zaangażowanie wszystkich członków zespołu w poszukiwanie wspólnego rozwiązania.

Zasady burzy mózgów

1. Dbamy o to, by uczestnicy sesji czuli się komfortowo i bezpiecznie (wybieramy spokojne pomieszczenie, siadamy w kole lub przy owalnym stole, staramy się stworzyć przyjazną, nieformalną atmosferę).
2. Problem formułujemy w sposób otwarty. Używamy pytań zaczynających się od „jak” i „co”, a nie „czy”.
3. Wybieramy moderatora (może to być nauczyciel), który będzie czuwać nad przestrzeganiem zasad.
4. Nie komentujemy ani nie oceniamy zaproponowanych pomysłów.
5. Zapisujemy wszystkie pomysły w kolejności zgłaszania.

6. Pozwalamy na podchwytywanie i rozwijanie już zaproponowanych rozwiązań.
7. Pilnujemy czasu wyznaczonego na zbieranie pomysłów.

Na zajęciach KOSS uczniowie często zaczynają lekcję od burzy mózgów – pomaga im to m.in. lepiej zrozumieć temat lekcji oraz przypomnieć sobie już posiadane wiadomości.

Odgrywanie ról

Metoda ta pozwala uczniom wejść w role uczestników życia publicznego. Ułatwia zrozumienie ich postaw i zachowań oraz – co równie ważne – pozwala przećwiczyć procedury i reguły postępowania w sytuacjach społecznych. Stosowanie tej metody prowadzi do rozwijania zainteresowań uczniów przez doświadczenie i przeżywanie.

Uczniowie, wchodząc w role wyznaczone przez nauczycieli lub wybrane samodzielnie, ćwiczą takie umiejętności jak: negocjowanie, podejmowanie decyzji, wyrażanie własnej opinii i emocji czy komunikacja.

Zanim przystąpią do odgrywania ról, powinni zapoznać się z sytuacją/problemem, poznać swoje role i scenariusz, przygotować rekwizyty. Po zakończeniu uczestnicy powinni mieć czas na opowiedzenie w formie swobodnej dyskusji, jak się czuli, odgrywając rolę. Każdą dramę obserwują uczniowie niebiorący w niej udziału – zapisują swoje spostrzeżenia na przygotowanej karcie obserwacji.

Odgrywanie ról może być pomocne, jeśli w klasie dojdzie do sytuacji konfliktowej. Wejście w rolę drugiej osoby pozwoli uczniom lepiej zrozumieć motywacje kolegów. Metodę tę można wykorzystać również podczas przygotowywania prezentacji projektu – ciekawa inscenizacja niejednokrotnie lepiej przekazuje ważne treści niż długi wykład czy nawet prezentacja multimedialna. Na przykład podczas lekcji o budżecie gminy uczniowie wcielają się w role członków poszczególnych komisji rady gminy i podejmują decyzje dotyczące wydatków na poszczególne działania.

Dyskusja

Dyskusja jest metodą nauczania polegającą na wymianie zdań między uczestnikami, niezależnie od tego, czy wypowiedzane kwestie stanowią ich własne poglądy czy też odwołują się do opinii innych osób. Dyskusja stanie się prawdziwa tylko wtedy, gdy omawiana kwestia będzie wystarczająco kontrowersyjna i wzbudzająca zainteresowanie. Warunkiem dobrej dyskusji jest przede wszystkim trafne sformułowanie tematu: nie może być zbyt trudny, nie może odwoływać się do nowych wiadomości ani zawierać niezrozumiałych pojęć i określić. Temat nie powinien być też zbyt łatwy, gdyż daje się szybko i jednoznacznie rozstrzygnąć. Wszyscy uczestnicy dyskusji muszą się do niej przygotować – można to zrobić w czasie lekcji lub polecić uczniom zebranie potrzebnych informacji i sformułowanie argumentów w domu. Każda dyskusja musi się zakończyć podsumowaniem, stanowiącym krótkie omówienie rezultatów i sposobu jej prowadzenia. W podsumowaniu i ogólnej ocenie każdej dyskusji można wykorzystać następujące pytania: „Co należy ulepszyć w kolejnej debacie?“, „Jakie argumenty były najbardziej przekonujące?“, „Czy ktoś został przekonany i zmienił swoje zdanie?“, „Jakie nowe, ciekawe poglądy usłyszałeś/usłyszałaś po raz pierwszy?“.

Zgodnie z zalecaniami podstawy programowej, należy wykorzystywać różne formy dyskusji, np. w realizacji wymagań szczegółowych określonych w dziale VI pkt 6, dziale VIII pkt 5, dziale IX pkt 5 i dziale XII pkt 5.

Dyskusja panelowa

W dyskusji panelowej temat jest publicznie omawiany przez wyznaczoną grupę, czyli „panel”, którą kieruje osoba zwana moderatorem. Grupa wcześniej przygotowuje się do dyskusji i ustala, co ma być powiedziane. Pożądane jest, aby paneliści prezentowali odmienne poglądy. Moderator na ogół wie, co panelista ma do powiedzenia, i kieruje wypowiedziami jak dyrygent orkiestrą. Po wypowiedziach panelistów jest czas na głosy słuchaczy. Mogą zadawać pytania panelistom i komentować ich poglądy, a także prezentować swój punkt widzenia. Moderator udziela głosu publiczności i panelistom. Potem podsumowuje krótko, co zostało powiedziane, dodając swój komentarz.

Dyskusja plenarna

Jest to swobodna dyskusja w grupie od kilkunastu do kilkudziesięciu osób. Prowadzący otwiera dyskusję, przedstawia jej plan, zachęca do zabierania głosu, czuwa nad czasem wypowiedzi, przypomina o kulturze dyskusyjnej, wyznacza kolejne etapy dyskusji, podsumowując to, co zostało powiedziane. Dyskusja plenarna nie powinna trwać dłużej niż 45 minut.

Dyskusja nieformalna

W dyskusji nieformalnej biorą udział wszyscy na równych prawach. Rola prowadzącego jest ograniczona, inicjuje tylko dyskusję, a następnie trzyma się z boku. Prowadzący powinien być dobrym obserwatorem, aby rozumieć, co się dzieje w grupie podczas dyskusji. Dyskusja nieformalna jest wykorzystywana do dzielenia się informacjami oraz prezentacji nowych stylów myślenia i poglądów.

Akwarium

Charakterystyczne dla tego rodzaju dyskusji jest to, że kilkoro uczestników siedzi w kręgu, prowadząc rozmowę na wybrany temat. Pozostałe osoby są obserwatorami i siedzą wokół nich. Analizują przebieg dyskusji pod kątem doboru i skuteczności argumentacji, respektowania zasad regulaminowych oraz ogólnego przebiegu rozmowy. Celami tej metody są przede wszystkim wzajemne uczenie się i doskonalenie umiejętności argumentowania.

Dyskusja sokratejska

To intelektualna rozmowa, która koncentruje się na wybranym tekście, eseju, raporcie, wierszu czy filmie wideo. Uczestnicy zapoznają się z materiałem źródłowym i podejmują dyskusję, by dojść do prawdy – to, co niejasne, wyjaśnić, znaleźć przyczyny zjawiska czy uzasadnienie czyjegoś postępowania.

Metaplan

Celami tej metody są analiza problemu i poszukiwanie rozwiązania. Metaplan to graficzny zapis dyskusji prowadzonej w grupie (lub w kilku równoległe pracujących grupach). Nauczyciel przedstawia problem, który będzie przedmiotem dyskusji, i przygotowuje materiały potrzebne do wykonania plakatów. Konieczne będą duże arkusze papieru, wycięte z kolorowego papieru figury geometryczne (koła, prostokąty) oraz chmurki, kolorowe flamastry, taśma samoprzylepna, klej. W czasie wyznaczonym przez nauczyciela grupa uczniów zastanawia się nad wybranym problemem i wykonuje plakat będący zapisem

ich wniosków, wypełniając przygotowane wcześniej figury i chmurki oraz umieszczając je w odpowiednim miejscu.

W trakcie dyskusji uczniowie mogą podejść do planszy i zapisać w odpowiednich (jeszcze niewypełnionych) polach swoje spostrzeżenia. Mogą też porządkować treść plakatu, przesuwać pola umieszczone przez kolegów. Na zakończenie wszystkie zgłoszone i zapisane na plakatach wnioski uczniowskie można jeszcze raz, już na forum, przedyskutować, by wyeliminować sprzeczności. Taka forma dyskusji umożliwia wypowiedzenie się wszystkim uczniom, nawet tym najbardziej nieśmiałym, a plakat jest efektem kreatywnej pracy całego zespołu lub całej klasy.

Debata „za” i „przeciw”

Ten rodzaj debaty stosujemy, gdy chcemy, aby uczniowie spojrzeli na ten sam problem z dwóch różnych punktów widzenia, wspólnie go przeanalizowali, a następnie podjęli decyzję. Taka forma dyskusji rozwija umiejętności logicznego myślenia i argumentowania, rozwiązywania problemów, poszukiwania i porządkowania informacji, weryfikowania własnych, często powierzchownych poglądów itp. Nauczyciel wybiera temat i określa zasady debaty, pomaga uczniom przygotować się do niej, dzieli uczestników na zwolenników i przeciwników tezy. W trakcie dyskusji słucha uważnie wypowiedzi uczniów, nie komentując ich. Debatujące strony przedstawiają własne argumenty. O tym, czyje argumenty okazały się bardziej przekonujące, decydują obserwatorzy (na podstawie karty obserwacji) lub słuchacze (metodą głosowania). Debata „za” i „przeciw” powinna być kierowana przez moderatorów. Do ich zadań należą otwieranie dyskusji, przydzielanie i odbieranie głosu w razie przekroczenia limitu czasu, czuwanie nad kulturą dyskusji.

Analiza SWOT

To rodzaj techniki analitycznej, która jako metoda aktywizująca doskonale nadaje się do wykorzystania w aktywności lokalnej. Pozwala zastanowić się nad konkretną sytuacją w naszej miejscowości. Służy też określeniu problemów pojawiających się w środowisku, w którym żyjemy, wskazując jednocześnie możliwe ich rozwiązania. Wybierając tę metodę pracy z uczniami, zachęcamy ich do zdefiniowania silnych i słabych stron w ich otoczeniu, a następnie do poszukiwania możliwości rozwoju oraz zagrożeń, jakie mogą wystąpić.

Można posłużyć się schematem:

silne strony	szanse, możliwości ....
słabe strony	zagrożenia ....

Rozwiązywanie problemów

Metoda ta uczy znajdowania optymalnych rozwiązań skomplikowanych zagadnień życia publicznego. Składa się z trzech faz:

1. Diagnoza problemu. Co się stało? Dlaczego? Kto jest weń uwikłany? Komu może zależeć na jego rozwiązaniu? Jakich informacji mi brakuje i gdzie można je uzyskać?
2. Poszukiwanie rozwiązania problemu. Jakie są sposoby jego rozwikłania? Jakie są ich wady i zalety? Jakie szanse i zagrożenia ze sobą niosą?
3. Wybór rozwiązania. Które rozwiązanie jest najlepsze ze względu na przyjęte wartości (np. sprawiedliwość) oraz inne kryteria (np. niski koszt lub prostotę)? Jakie trudności mogą się pojawić przy jego realizacji? Jak powinny wyglądać kolejne kroki przy wprowadzaniu go w życie? Kto lub co może je utrudnić lub uniemożliwić? Na kogo można liczyć jako na sojusznika?

Symulacje i gry symulacyjne

Na lekcjach KOSS uczniowie często naśladują rzeczywistość w celu zdobycia doświadczeń zbliżonych do tych w świecie realnym. Symulacje są wykorzystywane w edukacji między innymi do zademonstrowania typowych relacji społecznych. Mogą dotyczyć procesu podejmowania decyzji, rozwiązywania nieporozumień między ludźmi, rozwijania strategii czy też negocjacji.

Przed przystąpieniem do symulacji należy się upewnić, że uczniowie mają odpowiednią wiedzę potrzebną do analizy symulowanego procesu oraz że są gotowi do aktywnego w niej udziału. Należy określić cele symulacji, przedstawić zakres tematu, przygotować dodatkowe teksty, które zaangażują grupę we wstępne poszukiwania, pozwolą poczuć „klimat” relacji między ludźmi charakterystyczny dla określonych zdarzeń oraz dostarczą uczniom podstawowy zasób pojęć. Obowiązkami prowadzącego są przygotowanie materiałów z opisem sytuacji i ról oraz określenie ram sytuacji. Należy pamiętać, że symulacja ma na celu dokładne odwzorowanie danego zdarzenia lub procesu. Stąd też konieczne jest precyzyjne opracowanie zasad i scenariusza. Uczestnikom nie wolno wykraczać poza powstałe w ten sposób ramy – całą pomysłowość i aktywność muszą wykorzystać na wypracowanie najlepszego ich zdaniem rozwiązania w obrębie narzuconych ograniczeń, a nie na ich obchodzenie czy łamanie.

W symulacji najważniejsze jest podsumowanie. Na podstawie doświadczeń nabytych w czasie symulacji oraz zachowania innych uczestnicy mają możliwość porównań i analizy tego, co się zdarzyło. Może się to odbywać na forum, można też zachęcić uczniów do pracy w mniejszych grupach.

Oto kilka pytań do podsumowania: Jakie problemy i konflikty pojawiły się w trakcie symulacji? Jakie rozwiązania zrodziły się w trakcie ćwiczenia? Na jakie trudności natrafiliście w trakcie ćwiczenia? Co zrobilibyście inaczej, gdyby symulację przeprowadzono jeszcze raz? Czy uległy zmianie wasze poglądy na rzeczywistość?

Studium przypadku

Ta metoda nauczania polega na analizowaniu konkretnych zdarzeń, dzięki czemu łatwiej zrozumieć wszystkie zjawiska podobne do analizowanego. Jej główną zaletą jest umożliwienie uczniom podejmowania decyzji na podstawie krytycznej analizy danych. Mają okazję przyrzeć się realnym (a nie „książkowym”) przykładom działań innych ludzi i wyciągnąć z nich wnioski istotne dla siebie. Studium przypadku kształtuje takie umiejętności, jak: krytyczna analiza informacji, prezentacja własnych opinii, praca zespołowa.

W każdym studium przypadku następuje:

1. Diagnoza sytuacji – na podstawie otrzymanego od nauczyciela albo samodzielnie wyszukanego opisu konkretnego zdarzenia (procesu) uczniowie odpowiadają na pytania: Co się zdarzyło? Jakie były tego przyczyny? Jaki problem pojawia się w związku z tym zdarzeniem? Jakie konflikty pojawiają się w zdarzeniu? Dlaczego ktoś postąpił (czuł się) w określony sposób?
2. Poszukiwanie rozwiązań – uczniowie szukają odpowiedzi na pytania: Jakie są sposoby rozwiązania konfliktu? Jakie kryteria powinno się przyjąć, by podjąć najlepszą decyzję? Jaką decyzję ty byś podjął (podjęła)? Jakie ważne dla ciebie wartości są włączone w konflikt?
3. Przewidywanie następstw – uczniowie analizują wszystkie propozycje rozwiązania problemu, odpowiadając na pytania: Jakie mogą być następstwa poszczególnych rozwiązań? Które z nich są pozytywne, a które negatywne? Jakie mogą być następstwa decyzji uznanej przez ciebie za najlepszą, biorąc pod uwagę różne aspekty problemu (np. dobra realizacja zadania, stosunki z innymi osobami, wpływ na środowisko naturalne)? Które z tych następstw są zgodne z ważnymi dla ciebie wartościami, a które pozostają z nimi w konflikcie? Jak zareagujesz na ten konflikt?
4. Dyskusja nad proponowanymi rozwiązaniami – uczniowie prezentują rezultaty przeprowadzonej przez siebie analizy, przedstawiają argumenty i wymieniają opinie.
5. Przeniesienie wniosków na sytuacje w świecie realnym – uczniowie odpowiadają na następujące pytania: Jakie widzisz podobieństwo opisanego wydarzenia do sytuacji, którą znasz ze swojego życia? Jakie wnioski z analizy przypadku mogą być przydatne dla twoich działań w sytuacjach, z którymi stykasz się bezpośrednio?

Portfolio

Portfolio, czyliteczka, to prosta i uniwersalna metoda realizowana na zajęciach szkolnych i podczas projektów edukacyjnych. W skład portfolio mogą wchodzić materiały źródłowe: notatki i artykuły prasowe dotyczące analizowanego zagadnienia, graficzne przedstawienia problemów, fotografie, rysunki, dowcipy rysunkowe (zarówno wycięte z gazety, jak i narysowane przez ucznia), notatki z lektur, aforyzmy, ważne myśli, fragmenty aktów prawnych, esej napisany przez ucznia, przedstawiający źródła analizowanego problemu, bibliografia zawierająca spis wszystkich źródeł (w tym także ustnych) wykorzystanych w teczce, płyta z nagraniem, notatki ucznia z lektur, spis wszystkich materiałów z teczki z krótkimi uzasadnieniami ich doboru.

Wykorzystanie teczki tematycznej może być świetnym pomysłem na realizację projektu edukacyjnego właściwie po każdym rozdziale. Autor teczki może np. poprowadzić zajęcia lub zrobić wystawę poświęconą jakiemuś zagadnieniu.

Analiza materiału źródłowego

Metoda ta nie należy do najłatwiejszych, ale ma ogromną wartość. Jej celem jest nie tylko rozwijanie umiejętności czytania ze zrozumieniem trudnych tekstów, np. prawnych, ale także zdolności do samodzielnego poszukiwania informacji niezbędnych przy załatwianiu spraw w dorosłym życiu. Korzystając z artykułów prasowych i zapoznając się z danymi statystycznymi, uczniowie ćwiczą umiejętności wyszukiwania i selekcji informacji oraz ich krytycznej analizy. Dowiadują się także, jak oceniać ich wiarygodność.

Podczas lektury źródeł historycznych analizują kontekst historyczny – zastanawiają się nad specyfiką epoki, sytuacją polityczną, w której dany tekst powstał, kim był jego autor itp.

Listy obywatelskie, pisma urzędowe

Nauka pisania listów i pism urzędowych przyda się każdemu obywatelowi. Każdy powinien umieć sporządzić życiorys, napisać list motywacyjny, sformułować podanie, skargę, wniosek, list do redakcji itp. Na lekcjach KOSS uczniowie ćwiczą ich pisanie, zwracając uwagę z jednej strony na zachowanie właściwej formy, a z drugiej – na umiejętność jasnego i krótkiego przedstawienia sprawy. I tak np. w lekcji o administracji publicznej prosimy o napisanie odwołania od decyzji administracyjnej, a na zajęciach na temat poszukiwania pracy – o sporządzenie swojego życiorysu i listu motywacyjnego.

METODA PROJEKTU JAKO STAŁY ELEMENT EDUKACJI

Na mocy rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. uczniowie szkół podstawowych mają obowiązek udziału w realizacji projektu edukacyjnego, rozumianego jako zespołowe, planowe działanie uczniów, mające na celu rozwiązanie konkretnego problemu z zastosowaniem różnych metod: „W celu rozwijania umiejętności komunikacji i współdziałania powinno się stosować różne metody pracy grupowej, w tym uczniowskie projekty edukacyjne (...)”*. Zakres tematyczny projektu edukacyjnego może dotyczyć wybranych treści nauczania, określonych w podstawie programowej przedmiotu (wiedza o społeczeństwie) lub wykroczać poza te treści. Każdy uczeń powinien uczestniczyć w dwóch projektach w ciągu roku (np. w realizacji wymagań szczegółowych określonych w dziale III pkt 4, dziale VI pkt 5 i dziale VII pkt 5):

Metoda projektu zakłada znaczną samodzielność i odpowiedzialność uczestników, co stwarza uczniom warunki do indywidualnego kierowania procesem uczenia się. Wspiera integrację zespołu klasowego, w którym uczniowie, dzięki pracy w grupie, uczą się rozwiązywania problemów, aktywnego słuchania, skutecznego komunikowania się, a także wzmacniają poczucie własnej wartości. Metoda projektu wdraża uczniów do planowania oraz organizowania pracy, a także dokonywania samooceny. Projekty swoim zakresem mogą obejmować jeden lub więcej przedmiotów. Pozwalają na współdziałanie szkoły ze środowiskiem lokalnym oraz na zaangażowanie rodziców uczniów.

Projekty mogą być wykonywane indywidualnie lub zespołowo. Uczniowie podczas pracy nad projektami powinni mieć zapewnioną pomoc nauczyciela – opiekuna. Nauczyciele korzystający z metody projektu mogą indywidualizować techniki pracy, różnicując wymagania.

Wyboru treści podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, które będą realizowane metodą projektu, może dokonywać nauczyciel samodzielnie lub w porozumieniu z uczniami.

Projekt, w zależności od potrzeb, może być realizowany np. przez tydzień, miesiąc, semestr lub być działaniem całorocznym. W organizacji pracy szkoły można uwzględnić również takie rozwiązanie, które zakłada, że w określonym czasie w szkole nie są prowadzone zajęcia z podziałem na poszczególne lekcje, lecz są one realizowane metodą projektu.

---

* Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. , s. 110.

Przy realizacji projektu wskazane jest wykorzystywanie technologii informacyjno-komunikacyjnych*.

Autorzy programu KOSS od początku rekomendowali metodę projektu uczniowskiego, ponieważ w dużym stopniu angażuje i kształci ważne obywatelskie kompetencje. Trzeba przed uczniem/uczennicą stawiać takie zadania zespołowe, dzięki którym będzie się uczyć współpracy z innymi, planowania własnych działań indywidualnych i zespołowych, wywiązywania z nich, wspierania innych oraz sprawnego funkcjonowania w sytuacjach publicznych (np. umiejętność prowadzenia dyskusji i zebrania, zorganizowania głosowania w klasie czy wyborów do samorządu). Zapisy w nowej podstawie skłoniły autorów i autorki KOSS do usystematyzowania tego sposobu nauczania, wyodrębnienia go spośród innych metod aktywizujących oraz szczegółowego przygotowania uczniów i nauczycieli do stosowania tej metody w edukacji obywatelskiej.

W rezultacie projekt edukacyjny towarzyszy każdemu z 8 rozdziałów podręcznika KOSS. Po każdym z nich znajduje się „Projektownik” ze wskazówkami dotyczącymi realizacji projektów: od czego zacząć, jak wybrać temat, jak zaplanować i realizować kolejne działania, jaką formę prezentacji wybrać itp. Zostały w nim również przedstawione propozycje projektów – zarówno projekty większe, wymagające więcej czasu i wysiłku, jak też krótkie projekty dla małych grup. Z myślą o uczniach na końcu podręcznika został zamieszczony dodatek poświęcony ogólnie metodzie projektu.

O projekcie

Projekt to przedsięwzięcie edukacyjne, w którym uczeń/uczennica:

- zdobywa wiedzę i umiejętności związane z przedmiotem projektu;
- wybiera zagadnienie, problem lub działanie zgodnie ze swoimi zainteresowaniami i założonymi celami projektu;
- poszukuje sposobów zbadania lub rozwiązania problemu oraz skutecznego przeprowadzenia założonego w projekcie działania;
- organizuje własną pracę i współpracuje z innymi realizatorami projektu.

Projekt opiera się na pracy zespołowej, choć poszczególne zadania mogą być wykonywane indywidualnie. Koordynowany jest przez nauczyciela, ale to uczniowie są odpowiedzialni za swoją pracę. Projekty powinny odpowiadać zainteresowaniom uczących się, a zarazem są doskonałym sposobem zwiększenia ich motywacji. Samodzielność decyzji, świadomość szczególnej roli i wagi zadań do wykonania oraz możliwość decydowania o sposobie ich realizacji powodują, że właściwie nie trzeba uczniów dodatkowo zachęcać do pracy. Jeśli zaakceptują projekt i poważnie potraktują zaproponowany im „kontrakt”, to uzyskają poczucie podmiotowego traktowania i autorstwa. Jeśli dobrze zrozumieją cele i będą uważać je za własne, to poczują się odpowiedzialni za efekt końcowy.

Najlepsze rezultaty osiąga się wówczas, gdy zarówno nauczyciel, jak i uczniowie są przekonani o wartości i użyteczności gromadzonej wiedzy, umiejętności, materiałów. Dobrze zaprojektowane działania powinny dawać uczniom pewność, że rodzice, społeczność lokalna oraz społeczeństwo jako całość uważają je za ważne i cenne.

---

* Tamże, s. 14–15.

Projekt jest też szansą na wykorzystanie zasobów lokalnych – aktywizację otoczenia szkoły, włączenie do współpracy administracji publicznej, instytucji i organizacji, przedsiębiorców, rodziców itp.

Metoda wymaga od nauczyciela szczególnego zaangażowania, wcześniejszego przygotowania zadań, dobrej organizacji działań zespołów zadaniowych, czuwania nad ich pracą oraz udzielania pomocy przy opracowywaniu projektu i jego prezentacji.

Etapy projektu *

I. Wprowadzenie.

To przygotowanie do realizacji projektu, czyli stworzenie sytuacji uczącej, w której uczniowie pytają, poszukują odpowiedzi i odpowiadają. Skuteczność projektu jako metody nauczania zależy przede wszystkim od tego, jaką sytuację uczącą stworzy nauczyciel – powinien on wykorzystać rzeczywiste doświadczenie uczniów: szkolne, rodzinne, dotyczące wspólnoty lokalnej czy grupy rówieśniczej. Uczniowie, postawieni w bliskiej im sytuacji uczącej, nie tylko są w stanie zadawać pytania i szukać na nie odpowiedzi, definiować problemy i je rozwiązywać, ale także analizują i wyciągają wnioski.

- Zadania nauczyciela: przygotowanie uczniów do pracy metodą projektu (opracowanie instrukcji projektu, przedstawienie zasad), ukazanie uczniom wybranych zagadnień (np. przypomnienie tematów i problemów omawianych w danym dziale tematycznym KOSS).
- Zadania ucznia: zapoznanie się z instrukcją projektu, przypomnienie omawianych zagadnień i problemów.

II. Wybór problemu i formy działania.

- Zadania nauczyciela: podział na zespoły lub pomoc w ich organizacji, koordynowanie procesu podejmowania decyzji dotyczącej wyboru tematu (np. głosowanie, moderowanie dyskusji itp.).
- Zadania ucznia: wybór jednego tematu z zaproponowanych przez nauczyciela lub zaproponowanie własnego, organizacja zespołów.

III. Zaplanowanie pracy nad projektem i prezentacji końcowej.

Aby praca nad realizacją projektu przebiegała sprawnie, ważne jest precyzyjne ustalenie zasad współpracy i sposobu oceniania; im wcześniej uczniowie poznają zasady, według których ich wysiłki będą oceniane, tym lepiej będą wiedzieć, w jakim kierunku mają zmierzać, i tym skuteczniej będą działać.

- Zadania nauczyciela: opracowanie i zaproponowanie uczniom kryteriów oceny projektu (w dalszej części zamieszczamy propozycje oceniania projektu), ustalenie terminów konsultacji (jeśli projekt jest krótki, wystarczy jedno spotkanie), systematyczna ocena (monitoring) realizacji tego etapu.
- Zadania ucznia: ustalenie celów projektu, opracowanie planu działań, podział na grupy zadaniowe (co, kto, jak i kiedy robi), przygotowanie harmonogramu, gromadzenie informacji o własnych zasobach (czyli „co mamy?”), zastanawianie

---

* Etapy projektu zostały opracowane w Centrum Edukacji Obywatelskiej.

się nad potencjalnymi sojusznikami, ustalenie formy prezentacji końcowej, zapoznanie się z kryteriami oceniania (ewentualnie zaproponowanie dodatkowych kryteriów).

- Wspólne zadania nauczyciela i ucznia: przygotowanie kontraktu, który zobowiązuje uczniów do wykonania zadań, a nauczyciela – do konsultacji w trakcie realizacji projektu i oceny zgodnie z założonymi kryteriami oceny.

IV. Realizacja zaplanowanych działań.

Na tym etapie uczniowie doświadczają autentycznego działania, dotyczącego bądź to sprawdzenia założonej hipotezy, bądź realizacji jakiegoś konkretnego zadania. Nauczyciel zwykle dyskretnie wspiera i kieruje pracami uczniów, doradza i obserwuje. Wówczas najlepiej poznaje młodzież, może łatwiej zdiagnozować jej potrzeby, poznać zainteresowania, mocne i słabe strony, możliwości i talenty.

- Zadania nauczyciela: kierowanie pracami uczniów, doradzanie, obserwowanie, czasem pełnienie funkcji eksperta, systematyczne monitorowanie przebiegu prac nad realizacją projektu.
- Zadania uczennicy/ucznia: systematyczne gromadzenie informacji na temat wybranego zagadnienia, selekcja i analiza zebranych informacji, wyciąganie wniosków, szukanie rozwiązań, prowadzenie działań zmierzających do rozwiązania problemów. Prowadzenie dokumentacji działań – fotografie, raporty, minipodsumowania itp.

V. Publiczna prezentacja oraz podsumowanie.

To ważny etap, jeśli nie najważniejszy, w którym jest czas na refleksję nad tym, co się wydarzyło. Można mówić o sukcesie metody projektu wtedy, gdy uczestnicy precyzują, jak to doświadczenie wykorzystają w przyszłości.

- Zadania nauczyciela: wsparcie uczniów w organizacji prezentacji, ocena efektów, czyli końcowego produktu projektu, ocena procesu, jaki miał miejsce podczas realizacji projektu.
- Zadania ucznia: samoocena udziału w projekcie, informacja zwrotna do wszystkich grup zadaniowych, analiza błędów i wyciągnięcie wniosków na przyszłość.

Praca metodą projektu przynosi wiele korzyści uczniom. Uczą się na każdym jego etapie: począwszy od wyboru tematu, poprzez planowanie, działanie, prezentację, aż po ewaluację działań. Stosowanie tej metody:

- wspiera rozwój społeczny i osobisty ucznia;
- umożliwia integrację wiedzy i umiejętności z różnych dziedzin;
- daje szansę na rozwój indywidualnych zainteresowań, uzdolnień i potrzeb ucznia.

Jak oceniać projekt?

Wbrew pozorom ocena projektu nie stanowi końcowego etapu pracy – im wcześniej uczniowie poznają zasady, według których ich wysiłki będą oceniane, tym lepiej będą wiedzieć, w jakim kierunku mają zmierzać, i tym skuteczniej będą działać. Uczniowie

powinni znać wszystkie te kryteria już od etapu planowania pracy, a jeszcze lepiej, gdy sami uczestniczą w ich ustalaniu.

Aby kryteria oceniania stały się drogowskazem, muszą być konkretne i powinny uwzględniać to, na czym naprawdę nam zależy – np. „na ile nasz projekt dociera do mieszkańców”, „czy ławki w parku są pomalowane” albo „czy w urzędzie gminy dostępne są nasze ulotki o zasadach przejrzystości” i „czy są jasno napisane”. Oczywiście warto także sformułować kryteria – wskazówki dotyczące samej prezentacji (np. „liczba widzów”, „oryginalna forma zaproszenia”, „interesująca merytorycznie prezentacja problemu”), ale nie są one kluczowe.

Należy starać się obserwować poczynania grupy (lub – co może okazać się trudniejsze – ucznia) od pierwszego do ostatniego etapu realizacji projektu. Aby systematyzować pracę związaną z ocenianiem umiejętności, nauczyciel może przygotować następujący arkusz oceny, oznaczając umownymi znakami (np. stosując „+” i „-”, normalną szkolną skalę ocen itp.) postępy uczniów na poszczególnych etapach realizacji projektu.

ARKUSZ OCENY (przykład)

Grupa: ..... Temat projektu: .....
Termin prezentacji: .....

Etap realizacji projektu	Umiejętności	Ocena
I. Wybór problemu i formy działania II. Zaplanowanie pracy nad projektem i prezentacji końcowej	<ul style="list-style-type: none"> • precyzyjne sformułowanie tematu • jasne określenie celów projektu 	
III. Realizacja zaplanowanych działań	<ul style="list-style-type: none"> • selekcja informacji • krytyczna ocena informacji • „przetwarzanie” informacji – nadawanie im nowej formy 	
IV. Prezentacja i podsumowanie	<ul style="list-style-type: none"> • wybór adekwatnej do projektu formy prezentacji • wykorzystanie czasu prezentacji (organizacja) • zainteresowanie innych uczniów • sposób mówienia (akcent, precyzja wypowiedzi itp.) • sposób opracowania materiałów wizualnych 	

V. Praca w grupie	<ul style="list-style-type: none"> • udzielanie sobie informacji • podejmowanie decyzji • słuchanie się nawzajem • rozwiązywanie konfliktów • zaangażowanie innych w pracę; samoocena postępów w pracy 	
-------------------	---	--

Ważne jest, aby w proces oceniania projektów włączyć samych uczniów. Może to mieć dwojaką postać:

- samooceny – każda grupa powinna podczas swoich spotkań poświęcić nieco czasu na samoocenę, której celem jest usprawnienie pracy zespołowej. Uczniowie mogą np. odpowiedzieć sobie na następujące pytania: „Czy realizujemy przyjęte zadania w terminie?“, „Z którym zadaniem są największe trudności?“, „Co można zrobić, aby je pokonać?“, „Czy wszyscy czują się włączeni do pracy grupy?“, „Co należałoby w tej pracy usprawnić?“. Po zakończeniu pracy nad projektem uczeń/uczennica może wystawić ocenę sam sobie oraz całej swojej grupie. W przypadku projektu działania lokalnego ocena taka powinna być bardziej rozbudowana. Z kolei gdy projekt ma charakter zespołowy, najlepiej jest, by ocenę przeprowadzić dwuetapowo: najpierw poprosić uczniów o indywidualne odpowiedzi na pytania sformułowane przez nauczyciela lub całą klasę, a następnie o wspólne wypełnienie takiej karty;
- włączenia uczniów w ocenę projektów prezentowanych przez innych – może to być cała klasa lub wybrane jury (np. po jednej osobie z każdej grupy). W drugim przypadku uczniowie powinni opuścić jury w trakcie prezentacji projektu przez ich grupę i podobnie jak pozostali wziąć aktywny udział w prezentacji. Nauczyciel musi rozstrzygnąć, czy ocena dokonana przez uczniów jest wiążąca dla niego, czy też np. rezerwuje sobie możliwość wpływania na ostateczny stopień (np. przyznając sobie prawo obniżenia lub podwyższenia oceny o pół stopnia).

W związku z tym, że realizowane na zajęciach KOSS projekty są ściśle związane tematycznie z określonymi podstawą programową treściami nauczania danego działu tematycznego, warto sprawdzić wiedzę uczniów nabytą w trakcie i po realizacji projektów. Ocena ta powinna obejmować: 1) ocenę wiadomości nabytych przez daną grupę uczniów w trakcie realizacji projektu oraz 2) ocenę wiedzy uczniów po prezentacjach wszystkich projektów (tu można zastosować bardziej tradycyjne metody oceniania, takie jak testy czy odpowiedzi pisemne na pytania otwarte).

METODY MOTYWUJĄCE UCZNIA

Osiąganiu celów programu KOSS sprzyja także stworzenie przez nauczyciela takich warunków w klasie, które wzmacniają poczucie własnej wartości uczniów, zwiększają ich zaangażowanie i samodzielność, zachęcają do współdziałania w grupie. Oprócz metod przedstawionych powyżej i wykorzystywanych w podręczniku oraz scenariuszach KOSS

zachęcamy do stosowania na zajęciach wiedzy o społeczeństwie także innych form pracy aktywizujących uczniów. Mają one wiele zalet:

- pozwalają na zwiększenie tempa pracy z uczniami uzdolnionymi, a także słabszymi;
- sprzyjają odpowiedzialności i samodzielności;
- ograniczają niepożądane zachowania uczniów;
- zwiększają chęć do nauki i satysfakcję z własnej pracy;
- pomagają sprawnie prowadzić zajęcia.

Poniżej prezentujemy hasłowo wybrane formy pracy. Szczegóły można znaleźć w publikacji „Jak motywować uczniów do nauki?” Merilla Harmina (Warszawa 2015, Civitas, wydanie III).

METODY MOTYWUJĄCE UCZNIÓW DO NAUKI	
NAUCZANIE	
1. Jak mobilizować uczniów?	<ul style="list-style-type: none"> • szybkie tempo • nauczanie warstwami (spiralny układ materiału) • różnorodność kontrolowana
2. Jak zaangażować uczniów?	<ul style="list-style-type: none"> • runda bez przymusu • jedno pytanie – wszyscy piszą odpowiedź • zdania podsumowujące • głosowanie • „zapytaj koleżankę/kolegę” • wymiana w parach • powtarzanie chórem • uważne słuchanie wykładu • „wysłuchaj i zapisz” • ożywienie dyskusji • głośne myślenie
MOTYWOWANIE	
3. Jak zwiększać poczucie pewności siebie?	<ul style="list-style-type: none"> • sentencje wzmacniające wiarę uczniów w siebie • amortyzowanie – upewnianie, że każdy ma prawo do błędu
4. Jak zachęcać bez nagród?	<ul style="list-style-type: none"> • komunikat „doceniam to” • komunikat „jestem z tobą” • pochwały i nagrody dla wszystkich • prawdziwy zachwyt • budowanie ducha klasy

5. Jak podnosić poprzeczkę?	<ul style="list-style-type: none"> • nauka jako wyzwanie • wysokie oczekiwania • mobilizowanie ducha klasy
ORGANIZACJA PRACY	
6. Jak rozpoczynać lekcję?	<ul style="list-style-type: none"> • co dzisiaj robimy? • zadanie na dobry początek • intrygujące pytanie
7. Jak kończyć lekcję?	<ul style="list-style-type: none"> • „dobrze, że..., ale następnym razem...” • karty dla uczniów „co myślę/co czuję”
8. Jak uczyć współpracy?	<ul style="list-style-type: none"> • czytanie w parach • zadania w grupach, zamiana grup • prezentacje grupowe • najlepsze rozwiązanie – debata klasowa • zadania długoterminowe – projekt
9. Jak najlepiej wykorzystać czas?	<ul style="list-style-type: none"> • kolejność mówców • zasada „słuchajcie uważnie, powiem to tylko raz” • klasowi „korepetytorzy” • „przećwiczmy to jeszcze raz”
ZADANIA DOMOWE, SPRAWDZIANY, OCENY	
10. Jak zadawać prace domowe?	<ul style="list-style-type: none"> • praca domowa z możliwością wyboru • sprawdzanie pracy domowej w grupach • „opowiedz, co zrobiłeś/zrobiłaś”
11. Jak sprawdzać wiadomości i oceniać?	<ul style="list-style-type: none"> • teczka – portfolio ucznia • ważniejsza jest wiedza niż ocena • karta z wynikami ucznia
JAK UCZYĆ RZECZY WAŻNYCH?	
12. Jak powtarzać i utrwalać wiedzę?	<ul style="list-style-type: none"> • nauka w parach • powtórka „moim zdaniem” • twórcze sprawozdania i mapy myślowe

13. Jak uczyć samodzielnie myślenia?	<ul style="list-style-type: none"> • „uporządkuj” • „podziel na kategorie” • czym się różnią, w czym są podobne • streszczenia • „spróbuj przewidzieć” • jak można wytłumaczyć? • „rozwiąż problem” • burza mózgów
14. Jak wyjść poza fakty i szczegóły?	<ul style="list-style-type: none"> • co jest naprawdę ważne? • jakie to ma dla nas znaczenie? • zadania praktyczne • „co wiem, czego jeszcze chcę się dowiedzieć” • zestawienie kluczowych pojęć

V. SPOSOBY OCENIANIA – ZASADY I NARZĘDZIA

Autorzy programu KOSS zakładają, że proces oceniania powinien:

- być integralną częścią procesu nauczania i pomóc nauczycielowi osiągnąć zamierzone cele;
- dostarczyć nauczycielowi informacji na temat efektywności własnej pracy, skuteczności poszczególnych metod pracy i ćwiczeń czy przydatności dydaktycznej konkretnych pomocy (np. schematów, stron internetowych, wzorów pism urzędowych);
- umożliwić diagnozę kompetencji uczniów, dostarczyć informacji o postępach i wynikach pracy poszczególnych uczniów oraz klasy jako całości;
- dostarczyć uczniom (i ich rodzicom) informacji zwrotnej o pracy, trudnościach, „mocnych stronach” uczniów;
- zwiększyć motywację uczniów do nauki, a także do angażowania się w działanie obywatelskie w dostępnym dla nich zakresie;
- umożliwić wystawienie ocen przewidzianych rozporządzeniem w sprawie klasyfikowania i promowania uczniów.

Ocena osiągnięć uczniów musi mieć trojaki charakter – nauczyciel KOSS powinien sprawdzać pracę klasy i jej efekty na bieżąco, a także po zrealizowaniu materiału zawartego w kolejnych działach programu oraz na zakończenie semestru i roku szkolnego. Mówi o tym par. 8 rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 sierpnia 2017 r. w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych (Dz. U. z 16 sierpnia 2017 r., poz. 1534), zgodnie z którym:

§ 8. Śródroczna i roczna opisowa ocena klasyfikacyjna z zajęć edukacyjnych, o której mowa w art. 44i ust. 1 pkt 2 i ust. 4 ustawy o systemie oświaty, uwzględnia poziom i postępy w opanowaniu przez ucznia wiadomości i umiejętności w stosunku do odpowiednio wymagań i efektów kształcenia, o których mowa w art. 44b ust. 3 ustawy o systemie oświaty, dla danego etapu edukacyjnego oraz wskazuje potrzeby rozwojowe i edukacyjne ucznia związane z przewyższaniem trudności w nauce lub rozwijaniem uzdolnień.

Zdaniem autorów należy jednak przykładać znacznie większą wagę do bieżącej oceny pracy ucznia w czasie kolejnych zajęć (także oceny pracy domowej) niż do semestralnych testów i sprawdzianów. Wartość diagnostyczna i klasyfikacyjna tego rodzaju „miękkiej oceny” jest na lekcjach z zakresu edukacji obywatelskiej dużo wyższa. Warto także dbać o to, by ocenianie nie zaburzało samego procesu nauczania – ma ono pełnić funkcję pomocniczą, a nie przeszkadzać w procesie nauczania.

Autorzy programu proponują wprowadzenie – obok tradycyjnego oceniania sumującego (nauczyciel wystawia ocenę w ramach kilkustopniowej skali liczbowej) – oceniania kształtującego, które umożliwi przekazanie uczniowi (i jego rodzicom) pełniejszej i bardziej precyzyjnej informacji na temat sposobu oraz efektów pracy, postępów i trudności ucznia. Taka ocena, nazywana kształtującą, wspiera równocześnie proces nauczania, ułatwia bowiem uczniowi zrozumienie celu zajęć i oczekiwanych osiągnięć oraz kryteriów, według których jego praca będzie oceniana, a w konsekwencji zwiększa jego samodzielność i poczucie odpowiedzialności za własną naukę (więcej o ocenianiu kształtującym piszemy na s. 67–70).

Ocenianie powinno być ściśle powiązane z procesem nauczania, choćby dlatego, że uczniowie najczęściej uczą się właśnie tego, za co są oceniani. Podstawowym założeniem programu KOSS jest przekazywanie wiedzy w powiązaniu z kształceniem praktycznych umiejętności i kształtowaniem cnót obywatelskich oraz postaw etycznych. Wszystkie te elementy muszą być brane pod uwagę przy ocenianiu. Trzeba tu wyjaśnić, że prezentowane w dalszej części programu metody, kryteria i narzędzia oceniania umożliwiają sprawdzanie wiedzy i umiejętności, nie odnoszą się jednak do postaw uczniów. Nauczyciel realizujący program KOSS nie powinien oceniać ich bezpośrednio – tak pojęta edukacja obywatelska ma w Polsce złą tradycję. Jego zadaniem jest raczej stworzenie warunków, w których postawy zaangażowania, odpowiedzialności, otwartości czy wrażliwości na potrzeby innych mogą się rozwijać i być poddawane refleksji. Służą temu między innymi:

- umieszczenie wśród priorytetów oceniania samego procesu uczenia się, tzn. tego, jak przebiega praca ucznia – w przeciwieństwie do oceniania wyłącznie jej ostatecznego efektu;
- oparcie ocen na jasnych kryteriach, co pozwala uczniowi wziąć odpowiedzialność za własną pracę, a także umożliwia samoocenę; wskazane jest przy tym, by uczniowie mieli możliwość zapoznania się z tymi kryteriami przed podjęciem pracy, a nie dopiero po jej wykonaniu;
- docenianie postępów, jakie robią uczniowie, niezależnie od tego, czy są one imponujące, czy skromne – o ile wynikają z rzeczywistego wysiłku ucznia;
- docenianie wysiłków wkładanych we współpracę i zachęcanie uczniów do wzajemnego pomagania sobie w pracy – w parach, zespołach i na forum całej klasy; pomagając swoim koleżankom i kolegom, uczniowie sami się uczą, porządkują i strukturalizują swoją wiedzę;
- omawianie ćwiczeń i zadań, w trakcie których uczniowie mają okazję do refleksji nad własnym sposobem uczenia się; poświęcanie uwagi emocjom towarzyszącym ich pracy, relacjom z innymi uczniami;
- proponowanie indywidualnych i grupowych zadań, dzięki którym uczniowie samodzielnie przechodzą etapy poszukiwania, selekcji i krytycznej analizy informacji, uogólniania oraz czytelnego dla innych zapisywania wyników swoich badań;
- przekazywanie na bieżąco własnych obserwacji na temat uczestnictwa poszczególnych uczniów w zajęciach;
- zachęcanie uczniów do samooceny, w wyniku której lepiej poznają siebie, swoje możliwości i obszary wymagające rozwoju (poczucie własnej wartości oparte na realnym oglądzie swojej osoby);
- dawanie przykładu (modelowanie) – np. ujawnianie uczniom własnego zaangażowania w sprawy publiczne, demonstrowanie sposobów uczenia się, jakie stosuje sam nauczyciel; „modelowaniu” służy także ukazywanie przykładów działania innych ludzi: działaczy demokratycznych, obrońców praw człowieka, osób podejmujących konstruktywną działalność obywatelską we wspólnocie lokalnej itp.;
- inicjowanie dyskusji umożliwiających uczniom formułowanie własnych poglądów i ich modyfikację;
- formułowanie zadań i sposobów działania na miarę możliwości uczniów – zarówno podczas zajęć lekcyjnych, działania w samorządzie klasowym i szkolnym, jak i projektów pozaszkolnych;

- uczynienie ze środowiska lokalnego przedmiotu zainteresowania uczniów; konstruowanie zadań pogłębiających więź ze wspólnotą lokalną;
- wspieranie inicjatyw i pomysłów zgłaszanych samodzielnie przez uczniów.

Autorzy programu KOSS uważają, że nauczyciel powinien oceniać także udział ucznia w zajęciach – jego aktywność na lekcji, sposób komunikowania się z kolegami i koleżankami, gotowość do współpracy i przyjmowania odpowiedzialności, przestrzeganie reguł wymiany poglądów i innych norm obowiązujących na lekcjach. Ten aspekt oceny nie może przestępować innych, bardziej merytorycznych kryteriów, nie powinien jednak być – zwłaszcza w edukacji obywatelskiej – pomijany. Kluczowe jest przy tym, by uczniowie od początku zajęć mieli szansę zapoznać się z obowiązującymi regułami – dlatego też na jednej z pierwszych lekcji cała klasa wspólnie z nauczycielem/nauczycielką opracowuje „minikodeks”. Współtworzenie takiego zestawu reguł przez uczniów zwiększa znacznie prawdopodobieństwo ich przestrzegania. Zasady przyjęte przez uczniów i zaakceptowane przez nauczyciela mogą równocześnie stanowić punkt odniesienia dla kryteriów oceny udziału w zajęciach.

JAK OCENIAĆ OSIĄGNIĘCIA UCZNIÓW – WSKAZÓWKI I PRZYKŁADY

Autorzy programu KOSS zachęcają nauczycieli do sprawdzania efektów pracy uczniów na bieżąco. Na podstawie cytowanego wcześniej rozporządzenia:

§ 12. Ocenianie bieżące z zajęć edukacyjnych ma na celu monitorowanie pracy ucznia oraz przekazywanie uczniowi informacji o jego osiągnięciach edukacyjnych pomagających w uczeniu się, poprzez wskazanie, co uczeń robi dobrze, co i jak wymaga poprawy oraz jak powinien dalej się uczyć.*

Nauczyciel edukacji obywatelskiej powinien pamiętać, że oceniając ucznia, musi brać pod uwagę różne aspekty. Zdaniem autorów programu KOSS należy uwzględnić cztery główne elementy:

- merytoryczne wiadomości i sposób ich wykorzystania;
- umiejętności kluczowe z punktu widzenia edukacji obywatelskiej;
- sposób uczestniczenia w zajęciach;
- aktywność ucznia poza lekcjami.

Tabela zamieszczona poniżej ukazuje, co wchodzi w skład wymienionych obszarów. Jest to jedynie propozycja, którą nauczyciel może uzupełnić lub zmodyfikować, dostosowując do własnych potrzeb. Należy przy tym pamiętać, że pierwsze dwa obszary odpowiadają wymaganiom szczegółowym zawartym w podstawie programowej do wiedzy o społeczeństwie.

Różnym elementom podlegającym ostatecznej ocenie można oczywiście przypisać różną wagę – nauczyciel musi sam zdecydować, na co chce położyć największy nacisk. Ważne jest, by pozostawało to w zgodzie z programem wychowawczym szkoły, a przede wszystkim, by uczniowie zostali poinformowani o tym, co i w jakim zakresie będzie wpły-

---

* Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 sierpnia 2017 r. w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych (Dz. U. z 16 sierpnia 2017 r., poz. 1534).

wać na ich końcową ocenę z edukacji obywatelskiej (np. czy projekty pozalekcyjne będą brane pod uwagę).

Obszar	Jakie główne elementy obejmuje?	Jak to sprawdzić? – przykłady narzędzi
Wiedza i jej stosowanie	<ul style="list-style-type: none"> • przyswojenie podstawowych wiadomości i pojęć określonych wymaganiami szczegółowymi zawartymi w podstawie programowej • dostrzeganie relacji i związków przyczynowo-skutkowych między faktami i procesami • stosowanie zdobytych wiadomości do interpretacji aktualnych wydarzeń z życia szkoły, społeczności lokalnej i innych obszarów życia publicznego • zbieranie, uogólnianie, porównywanie wiadomości i wyciąganie własnych wniosków 	<ul style="list-style-type: none"> • prace pisemne • testy, sprawdziany • ćwiczenia słownikowe • wypowiedzi ustne (w tym merytoryczny wkład w dyskusje, debaty, symulacje) • interpretacja tekstu prasowego, prawnego itp. •teczki, projekty, wystawy
Umiejętności obywatelskie	<ul style="list-style-type: none"> • przygotowanie i wygłoszenie wystąpienia • udział w dyskusji publicznej • wyrażanie własnego zdania i formułowanie argumentów na jego rzecz w formie pisemnej i ustnej • słuchanie i branie pod uwagę opinii innych • zdobywanie informacji o życiu publicznym i korzystanie z nich • odróżnianie opinii od faktów • planowanie działania, podział zadań itp. • współpraca w zespole • rozwiązywanie problemów • załatwianie prostych spraw (np. w szkole, urzędzie gminy) 	<ul style="list-style-type: none"> • dyskusje i debaty klasowe • symulacje i inscenizacje (np. kampania wyborcza) • poszukiwanie i analiza informacji na zadany temat • pisanie listów i petycji w sprawach publicznych •teczki, projekty, wystawy • działanie na rzecz szkoły lub społeczności lokalnej itp.

Uczestnictwo w zajęciach	<ul style="list-style-type: none"> • sumienność • systematyczność • aktywny udział w lekcji • współpraca z kolegami • wykonywanie poleceń nauczyciela • przestrzeganie reguł obowiązujących na lekcjach edukacji obywatelskiej 	<ul style="list-style-type: none"> • stopień przygotowania do lekcji • odrabianie zadań domowych • poziom zaangażowania w pracę na lekcji, w tym np. udział w dyskusjach, zgłaszanie własnych pomysłów ćwiczeń, tematów dyskusji • sposób komunikowania się i współpracy z kolegami w czasie prac zespołowych itp.
Aktywność pozalekcyjna	Dodatkowe prace wykonywane w czasie pozaszkolnym, dobrowolne działania na rzecz innych (różne formy wolontariatu), udział w konkursach wiedzy o społeczeństwie itp.	

Osiągnięcia uczniów można badać w sposób tradycyjny za pomocą testów, sprawdzianów (zawierających także pytania otwarte), prac pisemnych i wypowiedzi ustnych. W przypadku prezentowanego tu programu te sposoby oceniania, które są oparte na sprawdzaniu, jakie informacje uczniowie potrafią odtworzyć, nie wystarczą – chodzi przecież o sprawdzenie, jakie zmiany zaszły w wiedzy i umiejętnościach ucznia (a może nawet w postawach), to zaś, jak wiadomo, jest znacznie trudniej zmierzyć. Ocenianie w ramach programu KOSS, podobnie jak samo nauczanie, powinno odnosić się do takich umiejętności i wiadomości uczniów, które są ważne z punktu widzenia ich funkcjonowania w rolach obywateli, w tym: zgłaszania inicjatyw, zdolności rozpoznawania problemów do rozwiązania, angażowania się w debatę publiczną, organizowania wspólnego działania itp. Oznacza to, że zarówno narzędzia, jak i kryteria oceny muszą być bogatsze i bardziej wszechstronne niż tradycyjnie stosowane.

OCENIANIE KSZTAŁTUJĄCE

Ocenianie kształtujące (OK) to sposób nauczania, który jest nastawiony przede wszystkim na pomoc uczniowi w uczeniu się – motywuje i angażuje, pozwala mu na bieżąco śledzić własne postępy w nauce, sprzyja wzięciu przez uczniów odpowiedzialności za swoją naukę. OK to także swego rodzaju „skrzynka narzędzi” pomagających nauczycielowi w nauczaniu – część z nich od dawna jest stosowana w polskiej szkole, często jednak w sposób niepełny. Centrum Edukacji Obywatelskiej od kilku lat promuje OK w polskich szkołach poprzez publikację, szkolenia, materiały edukacyjne. Autorzy programu KOSS zachęcają także do wykorzystywania zasad OK w przygotowywaniu i prowadzeniu zajęć edukacji obywatelskiej. Poniżej prezentujemy podstawowe narzędzia OK. Więcej informa-

cji na temat oceniania kształtującego oraz przykłady lekcji WOS-u z wykorzystaniem OK można znaleźć na stronie <https://ok.ceo.org.pl/>.

Podstawowe narzędzia oceniania kształtującego (OK)

I. Cele lekcji

- Wyznaczają kierunek, do którego zmierzamy (nauczyciele i uczniowie) – to pożądane efekty lekcji w postaci nabywanych wiadomości i umiejętności.
- Należy formułować ich tyle, ile rzeczywiście jesteśmy w stanie zrealizować podczas jednostki lekcyjnej.
- Powinny być powiązane z treściami nauczania zapisanymi w podstawie programowej każdego przedmiotu, warto jednak za każdym razem – układając cele lekcji – zastanowić się, co z tego, czego uczymy, będzie przydatne i niezbędne.

II. Sformułowanie celów w języku zrozumiałym dla ucznia

- Uczniowie powinni wiedzieć, w jakim kierunku zmierzają – nie wystarczy więc zapoznać ich z tematem lekcji, lecz należy też, w języku dla nich zrozumiałym, wyjaśnić, co zamierzacie wspólnie osiągnąć podczas zajęć.
- Znajomość celów mobilizuje uczniów, skłania do wzięcia odpowiedzialności za ich realizację.
- Nie wystarczy podać celów uczniom, trzeba jeszcze sprawdzić, czy zostały one zrealizowane (przydatna może się okazać metoda zdań podsumowujących: „Nauczyłem się, że...”, „Dziś zrozumiałam, że...”).

III. Kryteria oceniania – NaCoBeZU

- Nauczyciel powinien na zajęciach informować uczniów, na co będzie zwracał uwagę przy ocenianiu (NaCoBeZU).
- NaCoBeZU powinno dotyczyć konkretnej lekcji; określane jest też przed klasówką i pracą domową.
- NaCoBeZU może formułować nauczyciel, warto też zaangażować w to uczniów (np. przy opracowywaniu klasówki).
- Uczniowie wiedzą nie tylko, czego mają się nauczyć, ale także – w jaki sposób.

IV. Powiązanie z wiedzą nabytą przez uczniów wcześniej

- Nauczyciel, wprowadzając nowy temat, powinien na początku zastanowić się, z czym skojarzyć nową wiedzę.
- Przy wprowadzeniu mogą być przydatne sformułowania: „Kilka dni temu uczyliśmy się o..., a teraz będziemy zajmować się czymś podobnym, czyli...”; „To, o czym chciałam wam dziś opowiedzieć, jest bardzo podobne do...”; „Dzisiaj zajmiemy się przeciwieństwem tego, o czym mówiliśmy...”; „Postuchajcie, czy z czymś wam się to już nie kojarzy...”.
- Takie powiązania warto przywołać nie tylko na początku lekcji, ale też można korzystać z nich przez cały czas omawiania nowego tematu.
- Taki sposób tłumaczenia nowych zagadnień daje uczniowi poczucie bezpieczeństwa. Uczeń/uczennica myśli: „Ten nowy temat jest związany z rzeczami, które już znam i rozumiem, więc powinienem dać radę”.

V. Pytanie kluczowe

- Dobrze pytanie „robi” lekcję – nauczyciel na początku zajęć zadaje pytanie kluczowe, słucha odpowiedzi uczniów, zapowiada, że pełniejszą odpowiedź na pytanie uczniowie uzyskają pod koniec omawiania tematu; podczas lekcji nawiązuje do niego („Czy już umiemy odpowiedzieć na nasze pytanie?”), a na koniec, gdy ma już wszystkie środki do rozwiązania problemu, razem z uczniami pracuje nad odpowiedzią.
- Należy odróżnić pytania otwarte, których nauczyciel zadaje podczas każdej lekcji wiele, od pytania kluczowego, które zwykle jest jedno.

VI. Zastosowanie samooceny i oceny koleżeńskiej

- Ważne jest, by uczeń/uczennica potrafił ocenić, ile się już nauczył, a jak bardzo musi jeszcze popracować, aby osiągnąć wyznaczony cel – stosowanie samooceny sprawia, że staje się on bardziej samodzielny w procesie uczenia się, odpowiedzialny za swoją naukę, rozumie, czego się uczy i po co.
- Samoocena może być gromadzona w postaci teczki (portfolio) dokumentującej pracę ucznia w określonym czasie lub w ramach poszczególnych działów.
- Samoocena powinna zawierać, jak każda informacja zwrotna, następujące elementy:
  - a) co już umiem;
  - b) nad czym muszę jeszcze popracować;
  - c) co powinienem/powinnam zmienić w swoim sposobie uczenia się;
  - d) co powinienem/powinnam postanowić w tej sprawie.
- Samoocena może dotyczyć pracy pisemnej, ale także wypowiedzi ustnej (np. technika zdań podsumowujących, „kosz i walizka”, technika oceniania trudności, metoda świateł).
- Ocena koleżeńska to sytuacja, w której uczeń/uczennica odgrywa rolę nauczyciela, recenzuje pracę kolegi czy koleżanki i daje im wskazówki.
- Dzięki ocenie koleżeńskiej uczeń/uczennica natychmiast po zrobieniu ćwiczenia może uzyskać informację zwrotną (np. przy wymianie w parach), może też bezzwłocznie przystąpić do poprawy oceny.
- Warianty oceny koleżeńskiej: sprawdzanie ćwiczeń (np. w parach), komentarz do pracy, wypowiedzi, przedstawianie idealnego rozwiązania, a nawet sprawdzanie klasówek.
- Tak w przypadku samooceny, jak i oceny koleżeńskiej trzeba wspólnie ustalić kryteria oceniania i nauczyć uczniów udzielania informacji zwrotnej.

VII. Zadawanie pytań i uzyskiwanie odpowiedzi

- Podczas każdej lekcji zadajemy uczniom wiele pytań – OK zwraca uwagę na to, by nie były to wyłącznie pytania krótkie, zamknięte, sprawdzające jedynie wiedzę, niewymagające namysłu; chodzi o pytania pobudzające do myślenia.
- Warto poczekać na odpowiedź ucznia, nawet jeśli to oznacza dłuższą ciszę w klasie – dzięki temu większa liczba uczniów dotrze do właściwej odpowiedzi, wypowiedzi będą bardziej zróżnicowane, mniej aktywni lub pracujący wolniej uczniowie także będą mogli się włączyć.

- Aby zachęcić uczniów do poszukiwania odpowiedzi, można zaproponować im rozmowę w parach na temat postawionego pytania.
- Warto wykorzystywać błędne odpowiedzi do dalszego poszukiwania rozwiązań.

VIII. Sposoby przekazywania uczniom informacji zwrotnej

- Informacja zwrotna to forma ustnego lub pisemnego komentarza, który nauczyciel przekazuje uczniom, by pokazać im, na jakim są etapie.
- Taka informacja powinna zawierać: a) wyszczególnienie i docenienie dobrych elementów pracy ucznia; b) odnotowanie tego, co wymaga poprawy; c) wskazówki, jak poprawić pracę; d) wskazówki, jak uczeń/uczennica powinien pracować dalej.
- Dobra i pełna informacja zwrotna to sygnał dla ucznia, że nauczyciel w niego wierzy, że go akceptuje i że zależy mu na współpracy w procesie uczenia się.

IX. Podsumowanie lekcji

- To taki moment w czasie lekcji, w którym sprawdzamy, czy postawione cele zostały osiągnięte i czy znaleźliśmy odpowiedź na pytanie kluczowe.
- Można wykorzystać technikę zdań podsumowujących, tzw. biletów wyjściowych, dzięki którym nauczyciel/ka uzyskuje informację, czego i w jakim stopniu nauczyli się uczniowie.

X. Zadanie domowe

- Zadanie domowe to zadanie powiązane z przeprowadzoną lekcją – aby uczniowie mogli właściwie je wykonać, powinni otrzymać informacje od nauczyciela, na co będzie zwracał uwagę przy ocenianiu (NaCoBeZU do zadania domowego).
- Trzeba pamiętać, by praca domowa uczyła tego samego, ale w inny sposób. Warto też sprawdzać użyteczność różnych zadań domowych i w miarę możliwości dać uczniom wybór formy pracy (np. indywidualna czy zespołowa, prezentacja czy gra edukacyjna).
- Autorzy programu zachęcają także nauczycielki i nauczycieli do stosowania modelu „Zeszyt OK”.

VI. NARZĘDZIA OCENY – PRZYKŁADY

Centrum Edukacji Obywatelskiej opracowało narzędzia oceny do wszystkich działów programu. Poniżej prezentujemy wybrane przykłady z publikacji „Jak oceniać uczniów? Wskazówki dla nauczycieli”.

Jak oceniać uczniów na zajęciach KOSS?

Program KOSS został opracowany tak, że wiele lekcji zawiera ćwiczenia sprawdzające związane z zagadnieniami poruszonymi na lekcji – są to narzędzia oceny wbudowane w podręcznik dla uczniów i konspekty zajęć (scenariusze dla nauczycieli). Tego rodzaju ćwiczenia zamieszczamy także w serwisie internetowym KOSS online i odsyłamy do nich przy kolejnych tematach w podręczniku.

Niezależnie od prostych zadań sprawdzających przedmiotem oceny można uczynić także udział uczniów w głównym ćwiczeniu, wokół którego jest skonstruowana lekcja: symulacji, debacie, grze sytuacyjnej, projekcie edukacyjnym itp. Jak oceniać tego rodzaju aktywność uczniowską, pisaliśmy w poprzednim rozdziale.

Trzecia kategoria narzędzi oceny uczniów na zajęciach KOSS to specjalnie przygotowane zestawy zadań sprawdzających, towarzyszące poszczególnym rozdziałom programu – autorzy programu opracowali zestawy zróżnicowanych ćwiczeń sprawdzających do wszystkich działów.

Poniżej prezentujemy wybrane przykłady takich zadań, w niektórych przypadkach wraz z propozycjami kryteriów oceny. Pozwalają one uczniom zapoznać się z oczekiwaniami nauczyciela, a nauczycielom ułatwiają zobjektywizowanie oceny.

ROZDZIAŁ I. KOMUNIKACJA I WSPÓŁDZIAŁANIE

ODGRYWANIE RÓL

Zapoznajcie się z zamieszczoną poniżej historyjką. Waszym zadaniem będzie wcielić się w role uczestników przedstawionego sporu i sformułować argumenty każdej ze stron. Następnie niech każdy zastanowi się, co sądzi o tej sprawie, i przedstawi swoją opinię.

Zbliża się Dzień Wiosny. Dyrekcja szkoły podstawowej zdecydowała, że uczniowie spędzą ten dzień na terenie szkoły, i zleciła nauczycielom przygotowanie programu. Tymczasem uczniowie jednej ze starszych klas zgłosili, że chcieliby samodzielnie przygotować program-niespodziankę pod hasłem „Szok-Szkoła”. Będzie to happening z udziałem wszystkich uczniów i nauczycieli. Dyrektor postanowił poradzić się nauczycieli, co ma zrobić. Nauczyciel fizyki jest zdania, że nauczyciele i nauczycielki

powinni nadzorować pracę uczniów, a pani od polskiego, że nie należy ingerować w przygotowania. Wymień po trzy argumenty, które mogą wysunąć fizyk i polonistka.

Fizyk mówi: *Uważam, że...*

po pierwsze

.....

po drugie

.....

po trzecie

.....

Polonistka mówi: *Uważam, że...*

po pierwsze

.....

po drugie

.....

po trzecie

.....

A jakie jest twoje zdanie w tej sprawie? Spróbuj je uzasadnić.

.....

.....

.....

Proponowane kryteria oceny

- Czy uczeń zdołał sformułować prawdopodobną argumentację uczestników sporu?
- Czy jasno i przekonująco wyraził ich stanowiska?
- Czy umiał dobrze uzasadnić swoją opinię w tej sprawie?
- Czy sposób wypowiedzi jest dostosowany do jej celu i kontekstu?
- Czy wypowiedź nie zawiera błędów językowych?

ROZDZIAŁ II. W RODZINIE I SZKOLE

WYPOWIEDŹ PISEMNA

„Samorząd uczniowski to fikcja – czy zgadzasz się z tym stwierdzeniem?”. Przedstaw swoją opinię w tej sprawie, odwołując się do obowiązujących dokumentów prawnych dotyczących funkcjonowania samorządu. Podaj co najmniej trzy argumenty przekonujące odbiorców do zaprezentowanego przez ciebie stanowiska oraz dwa przykłady z życia waszej społeczności szkolnej.

Proponowane kryteria oceny

Taką wypowiedź można uznać za bardzo dobrą, gdy:

- Autor zajmuje jasne stanowisko; uwzględnia inne punkty widzenia, ale nie zmienia poglądów w trakcie wyводу.
- Wykazuje dogłębne zrozumienie problemu, skupia się na tych jego aspektach, które są najważniejsze z punktu widzenia celu wypowiedzi.
- Przedstawia przekonujące argumenty na rzecz swego stanowiska. Prezentuje zwykle więcej niż jeden argument. Nie odwołuje się wyłącznie do argumentów natury emocjonalnej.
- Rozważa ewentualne kontrargumenty, co jednak nie zaciemnia jego wyводу.
- Informacji i argumentów jest dostatecznie dużo, by na ich podstawie odbiorca mógł uznać prezentowany punkt widzenia za uzasadniony i/lub był w stanie podjąć rozsądną decyzję.

Praca jest słaba, gdy:

- Autor niejasno prezentuje swój punkt widzenia, zmienia go w trakcie wypowiedzi.
- Słabo rozumie problem, pomija ważne jego aspekty.
- Nie odwołuje się do argumentów przemyślanych, racjonalnych, lecz emocjonalnych (np. „Uczniowie naszej szkoły mają dosyć głupich rządów grupki uczniów...”).
- Argumenty są wątle, prymitywne lub trudne do zrozumienia.
- Czytelnik nie rozumie, do jakiego stanowiska próbuje go przekonać autor, lub nie czuje się do niego przekonany.

ROZDZIAŁ III. MAŁE OJCZYZNY I WSPÓLNE PAŃSTWO

PORTFOLIO

Zadaniem uczniów będzie zebranie i opracowanie różnego rodzaju materiałów na jeden z podanych tematów, a następnie przedstawienie ich w postaci interaktywnej wystawy.

1. Mniejszości narodowe w Polsce.
2. Żydzi w moim regionie.
3. Patriotyzm XXI wieku. Bohaterowie naszej codzienności.

Wystawa interaktywna powinna umożliwiać zwiedzającym aktywny odbiór oraz angażować ich emocjonalnie. Można na przykład umieścić przy poszczególnych ekspozycjach lub kilku tematycznie powiązanych zdjęciach długopisy, kartki i koperty (albo pudełka) przeznaczone na wypowiedzi zwiedzających. Trzeba jednak umieć zachęcić odbiorców do takiego dialogu – dobrym pomysłem są konkretne, powiązane z poszczególnymi ekspozycjami (czy częściami wystawy) pytania albo prośby o komentarze. Taką wystawę warto zakończyć ekspozycją wybranych wypowiedzi uczniów oraz analizą ich ogólnej wymowy.

Proponowane kryteria oceny

Poniżej przedstawiamy przykładowe kryteria oceny wystawy interaktywnej, przy założeniu, że nauczyciel ocenia zarówno efekt pracy grupy, jak i wkład poszczególnych uczniów (ocena ogólna jest wówczas średnią, najlepiej ważoną, obu ocen).

Kryteria oceny pracy zespołu – przykład:

- Koncepcja wystawy – czy dobrze wyraża temat, czy jest oryginalna i może zainteresować widzów? (0–6 pkt)
- Dobór eksponatów – ile ich zgromadzono i czy jasny jest ich związek z tematem wystawy? (0–10 pkt)
- Sposób prezentacji eksponatów – czy zostały w przemyślany sposób opisane i właściwie zaprezentowane? (0–8 pkt)
- Interaktywność – czy wystawa daje widzom możliwość aktywnego uczestnictwa i reagowania na oglądane eksponaty i czy zachęca do tego? (0–10 pkt)
- Rezultaty wystawy – czy udało się w interesujący sposób opracować i zaprezentować wypowiedzi oraz rysunki zwiedzających? (0–6 pkt)

Kryteria oceny pracy poszczególnych uczniów:

- Czy uczeń aktywnie uczestniczył w wypracowywaniu ogólnej koncepcji wystawy? (0–5 pkt)
- Jaki był jego wkład w zebranie eksponatów? (0–10 pkt)
- Czy brał udział w pracy nad rozmieszczeniem eksponatów i innych elementów wystawy? (0–10 pkt)
- W jakim stopniu przyczynił się do tego, że wystawa ma charakter interaktywny? Jakie pomysły zgłosił? (0–10 pkt)
- Jaki był jego wkład w opracowanie efektów wystawy – np. komentarzy zwiedzających? (0–5 pkt)

Jeśli wystawa będzie realizowana przez kilkusobowe zespoły, to bardzo prawdopodobne jest, że uczniowie podzielą się zadaniami – jedni zajmą się np. podpisywaniem eksponatów, a inni będą je wieszać na ścianach czy stelażach. Wtedy sposób punktowania należy dopasować do podziału zadań, tak aby każdy uczeń mógł, potencjalnie, zdobyć tyle samo punktów.

ROZDZIAŁ IV. PRAWO I RZĄDY PRAWA

KONWENCJA OBRAZKOWA – DOPASOWANIE POJEĆ DO DEFINICJI

Przyjrzyj się rysunkom na s. 75 i spróbuj narysować podobne symbole praw zawartych w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Pierwszych 14 artykułów Konwencji dotyczy następujących kwestii:

Art. 1. Obowiązek przestrzegania praw człowieka

Art. 2. Prawo do życia

Art. 3. Zakaz tortur

Art. 4. Zakaz niewolnictwa i pracy przymusowej

Art. 5. Prawo do wolności i bezpieczeństwa osobistego

Art. 6. Prawo do rzetelnego procesu sądowego

Art. 7. Zakaz karania bez podstawy prawnej

Art. 8. Prawo do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego

Art. 9. Wolność myśli, sumienia i wyznania

Art. 10. Wolność wyrażania opinii

Rysunki pochodzą z książki „Our World, Our Rights”, Amnesty International 1996

- Art. 11. Wolność zgromadzania się i stowarzyszania się
- Art. 12. Prawo do zawarcia małżeństwa
- Art. 13. Prawo do skutecznego środka odwoławczego
- Art. 14. Zakaz dyskryminacji

ROZDZIAŁ V: NASZ SAMORZĄD LOKALNY

SAMOOCENA UCZNIĄ

Przeczytaj uważnie listę zadań samorządu lokalnego. Które z zadań realizuje gmina, a które powiat lub województwo? Uzupełnij tabelkę, korzystając z zamieszczonego pod nią klucza odpowiedzi.

Czym się zajmuje?	GMINA	POWIAT	WOJEWÓDZTWO
Drogi	<ul style="list-style-type: none"> • drogi gminne 	<ul style="list-style-type: none"> • drogi powiatowe 	<ul style="list-style-type: none"> • drogi wojewódzkie
Edukacja	<ul style="list-style-type: none"> • przedszkola • ..... • kluby młodzieżowe • ogródki jordanowskie 	<ul style="list-style-type: none"> • 	<ul style="list-style-type: none"> • ośrodki doskonalenia nauczycieli • ..... • zawodowe szkoły wyższe
Zdrowie	<ul style="list-style-type: none"> • poradnie i przychodnie gminne 	<ul style="list-style-type: none"> • szpitale ogólne (rejonowe) 	<ul style="list-style-type: none"> • szpitale specjalistyczne
Pomoc społeczna	<ul style="list-style-type: none"> • pomoc socjalna dla mieszkańców gminy 	<ul style="list-style-type: none"> • domy opieki społecznej • specjalistyczne poradnictwo 	<ul style="list-style-type: none"> • .....
Przeciwdziałanie bezrobociu	<ul style="list-style-type: none"> • roboty publiczne itp. 	<ul style="list-style-type: none"> • powiatowy urząd pracy 	<ul style="list-style-type: none"> • wojewódzki urząd pracy
Kultura	<ul style="list-style-type: none"> • biblioteki, muzea gminne, • 	<ul style="list-style-type: none"> • biblioteki i muzea powiatowe • 	<ul style="list-style-type: none"> • muzea, biblioteki i teatry o znaczeniu regionalnym

Gospodarka wodna	<ul style="list-style-type: none"> • zaopatrzenie w wodę 	<ul style="list-style-type: none"> • gospodarka wodna na terenie powiatu 	<ul style="list-style-type: none"> • gospodarka wodna w regionie, melioracja, utrzymanie urządzeń wodnych
Ochrona środowiska	<ul style="list-style-type: none"> • ....., usuwanie odpadów na terenie gminy 	<ul style="list-style-type: none"> • usuwanie niebezpiecznych odpadów 	<ul style="list-style-type: none"> • kształtowanie środowiska naturalnego zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju
Komunikacja	<ul style="list-style-type: none"> • lokalny transport w gminie 	<ul style="list-style-type: none"> • komunikacja w obrębie powiatu i kilku powiatów – koordynacja 	<ul style="list-style-type: none"> • komunikacja w obrębie województwa i sąsiadujących województw – koordynacja
Bezpieczeństwo	<ul style="list-style-type: none"> • 	<ul style="list-style-type: none"> • zachowanie porządku publicznego i bezpieczeństwa zbiorowego na terenie powiatu 	<ul style="list-style-type: none"> • ochrona porządku i dbałość o bezpieczeństwo mieszkańców
Kłęski żywiołowe	<ul style="list-style-type: none"> • zwalczanie kłesk żywiołowych na terenie gminy 	<ul style="list-style-type: none"> • zwalczanie kłesk żywiołowych na terenie powiatu lub kilku gmin 	
Inne	<ul style="list-style-type: none"> • budownictwo komunalne • usuwanie nieczystości • utrzymanie parków i zieleni miejskiej • 	<ul style="list-style-type: none"> • rejestracja pojazdów • 	<ul style="list-style-type: none"> • przygotowanie strategii rozwoju regionu • ..... • modernizacja terenów wiejskich

Do pustych komórek tabeli wprowadź prawidłową odpowiedź, wpisując liczby z przedziału 1–11.

1. szkoły średnie
2. teatry
3. szkoły podstawowe
4. ochrona środowiska
5. szkoły policealne
6. pomoc społeczna o zasięgu regionalnym
7. wydawanie prawa jazdy
8. zachowanie porządku publicznego i bezpieczeństwa zbiorowego w gminie
9. promowanie województwa
10. dostarczanie energii ciepłej
11. domy kultury.

ROZDZIAŁ VI. AKTYWNOŚĆ OBYWATELSKA

ĆWICZENIE SŁOWNIKOWE

1. Zadanie w formie klasówki:

Ułóż słowniczek pojęć do tematu „Opinia publiczna i reklama”. Słownik powinien zawierać co najmniej sześć haseł, w tym obowiązkowo hasła: *środki masowego przekazu, opinia publiczna, reklama*. Objasnienia sformułuj tak, by były one zrozumiałe dla uczniów młodszych od ciebie.

2. Zadanie w formie pracy domowej:

Ułóż słowniczek pojęć do tematu „Opinia publiczna i reklama”. Słownik powinien zawierać co najmniej sześć haseł, w tym obowiązkowo hasła: *środki masowego przekazu, opinia publiczna, reklama*. Objasnienia sformułuj tak, by były one zrozumiałe dla uczniów młodszych od ciebie. Zadbaj o stronę graficzną słownika (np. wykorzystując ilustracje, wykonując oryginalną okładkę) i podaj źródła, z których korzystałeś/korzystałaś, poszukując wyjaśnień do wybranych haseł (obok słowników czy encyklopedii mogą to być również rozmowy, np. z rodzicami).

Proponowane kryteria oceny

- Czy objaśnienia haseł zawierają wszystkie istotne elementy danego pojęcia?
- Czy język opisu umożliwia zrozumienie danego pojęcia przez uczniów niższych klas?
- Czy słowniczek zawiera jakieś dodatkowe elementy, np. w postaci ilustracji?
- Czy autor podaje źródła ewentualnych cytatów? (w przypadku zad. 2)
- Czy słownik jest wykonany estetycznie?

ROZDZIAŁ VII. PAŃSTWO DEMOKRATYCZNE

PISANIE PROJEKTU USTROJU

Wyobraź sobie, że odwiedziła cię delegacja Horolalików, ludu żyjącego na jednej z planet sąsiedniej galaktyki. Horolalikowie dowiedzieli się, że ludzie są dość biegli w sztuce tworzenia stabilnych ustrojów państwowych – dlatego właśnie chcieliby, byś pomógł im w skonstruowaniu ich systemu władzy. Jako ojciec założyciel republiki Horolalików przekazujesz im garść wskazówek pozwalających na stworzenie demokratycznego, dobrze funkcjonującego i sprawiedliwego państwa.

Zadbaj o to, by w twoim projekcie ustroju republiki Horolalików znalazła się odpowiedź na następujące pytania:

1. Jaki organ władzy powinien zajmować się stanowieniem prawa i w jaki sposób ma być wybierany?
2. Czy obywatele republiki Horolalików powinni mieć jakieś prawa, których władza nie może naruszyć?
3. Kto powinien być odpowiedzialny za bieżące zarządzanie republiką i realizację uchwalonych praw? W jaki sposób ma być wybierany?

4. Jak powinna wyglądać administracja republiki? Komu będą podporządkowani urzędnicy? Narysuj schemat wszystkich władz w republice.
5. Kto powinien kontrolować pracę władz i urzędników?
6. Jakie organy mają stać na straży prawa?

Jeśli chcesz, możesz zamiast wskazówek napisać dla nich konstytucję, wtedy twoje uwagi powinny mieć bardziej sformalizowany charakter (np. „1. Władza zwierzchnia w państwie należy do ludu Horolalików”). Możesz także zilustrować swój projekt ustroju, rysując mapę republiki Horolalików, portrety jej obywateli, plan stolicy, w której będą zlokalizowane siedziby najwyższych urzędów republiki, itp.

Proponowane kryteria oceny

- Czy konstytucja zawiera wszystkie elementy wymienione w instrukcji do zadania?
- Czy zasady konstytucyjne są ze sobą spójne?
- Czy zostały jasno sformułowane?
- Czy ustawa zasadnicza republiki Horolalików zawiera podstawowe zasady demokracji konstytucyjnej?
- Czy dokument ten zawiera zapis o prawach i wolnościach?
- Czy styl i język zapisów jest adekwatny do charakteru tego dokumentu?

ROZDZIAŁ VIII. POLSKA W ŚWIECIE, POLSKA W EUROPIE

PROJEKT EDUKACYJNY

Coraz więcej organizacji pozarządowych niesie pomoc humanitarną lub rozwojową mieszkańcom krajów ogarniętych konfliktami i wojnami (ich listę znajdziecie w podręczniku w ćwiczeniu „Polacy pomagają – możesz i ty!”). Wybierzcie spośród nich jedną i zgromadźcie jak najwięcej informacji na temat jej działalności. Sprawdźcie, jakie akcje organizuje, i pomyślcie, w które z nich możecie (i chcecie) się zaangażować. Znajdźcie szczegółowe wskazówki, co możecie zrobić. Zastanówcie się, jak zachęcić do włączenia się w akcję innych uczniów szkoły, mieszkańców waszej miejscowości lub członków społeczności internetowej, do której należycie. Zorganizujcie działania (zgodnie z metodą projektu) i zakończcie je publiczną prezentacją efektów waszej pracy.

Proponowane kryteria oceny

Przed przystąpieniem do realizacji projektu uczniowie powinni uzyskać szczegółowe wskazówki (tzw. instrukcja projektu) oraz poznać zasady oceniania.

1. Ocena powinna uwzględniać zarówno indywidualną pracę ucznia, jak i pracę w zespole (zgodnie z kryteriami proponowanymi w programie nauczania i w publikacji „Jak oceniać uczniów?”).
2. Ocena może odbywać się etapami, np. po każdym tygodniu pracy nad projektem. Warto w nią włączyć samych uczniów (poprzez ocenę pracy grupy oraz samoocenę własnego zaangażowania w jej działania). Taka samoocena pozwoli uczniom m.in. na

monitorowanie postępów w pracy nad projektem, weryfikację błędów, wprowadzenie usprawnień do działania zespołowego.

3. Systematyczne monitorowanie przez nauczyciela przebiegu prac zespołu nad projektem pozwoli na końcową ocenę projektu – w tym wypadku powinny być jej poddane praca grupy, indywidualna praca uczniów oraz publiczna prezentacja rezultatów projektu.

VII. OPINIE O PROGRAMIE I PODRĘCZNIKU KOSS

Poniżej przedstawiamy fragmenty opinii o programie i podręczniku KOSS.

OPINIE O PROGRAMIE KOSS

Program Kształcenie Obywatelskie w Szkole Samorządowej przygotowany przez Centrum Edukacji Obywatelskiej oceniam jako wyjątkowo interesujący i – zwłaszcza na tle dość powszechnego w Polsce lekceważenia reguł demokracji i edukacji do demokracji – znakomity pod względem merytorycznym.(...)

I tak, po pierwsze, trzeba podkreślić zarówno przydatność, jak dobre merytorycznie opracowanie problematyki samorządu lokalnego, która jest wyjątkowo słabo znana w dorosłym społeczeństwie, nawet wśród radnych gminnych i powiatowych. Projekt nauczania tej problematyki ma charakter nie tylko teoretyczny, bo o tym, że samorząd to władza w rękach społeczeństwa, można mówić bez końca, ale przede wszystkim praktyczny, kiedy to mianowicie proponuje się zbudowanie budżetu gminy lub też praktycznie analizuje prace komisji rady gminy. (...)

Po drugie, program Kształcenie Obywatelskie w Szkole Samorządowej przy tej i przy innych okazjach lub tematach podkreśla rolę polskich tradycji społecznych i politycznych, a także rolę patriotyzmu i wyobraźni narodowej. Naturalnie młodzież teoretycznie jest uczona w szkołach postaw patriotycznych, ale obecnie jest to sprowadzone do banału, który często może mieć skutki odwrotne do zamierzonych. (...)

Po trzecie, propozycja nauczania „zasad demokracji” jest skonstruowana nie tylko bardzo dobrze, dlatego że pokazane są podstawowe mechanizmy funkcjonowania społeczeństwa demokratycznego, ale także dlatego, że program Kształcenie Obywatelskie w Szkole Samorządowej zawiera tematy prezentujące rozmaite wątpliwości dotyczące demokracji i jej funkcjonowania i daleki jest od idealizowania demokracji (...).

prof. dr hab. Marcin Król, dziekan Wydziału Stosowanych Nauk Społecznych i Resocjalizacji
Uniwersytetu Warszawskiego, 1996 r.

Są trzy podstawowe zalety programu przygotowanego przez CEO.

Po pierwsze: autorzy programu odwołują się do aktywnych metod pracy uczniów (debaty, dyskusje, symulacje itd.). Tego rodzaju metody sprzyjają głębszemu zaangażowaniu uczniów, a przy tym służą bardziej partnerskim relacjom uczeń – nauczyciel.

Po drugie: nacisk pada na te metody, które przyczyniają się do współpracy samych uczniów. Wyniki ich pracy (np. portfolio), jak rozumiem, zależą od umiejętności wspólnego działania. Sprzyja to z jednej strony integracji klasy, grupy koleżeńskiej, z drugiej na drodze praktycznej pozwala uświadomić uczniom, czym są i na czym polegają umiejęt-

ności obywatelskie. Te same cnoty, które mają ożywić wspólne przedsięwzięcia w klasie, „obowiązują” przecież w normalnym życiu zbiorowym.

Po trzecie: bardzo wysoko oceniam sam program zajęć. (...)

dr hab. Paweł Śpiewak, wykładowca Instytutu Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, 1996 r.

Zgodnie ze współczesnymi wymogami dydaktyki oraz społecznymi potrzebami program duży nacisk kładzie na kształcenie *umiejętności* (m.in. komunikacji społecznej, procedur demokratycznych i tych, które przydatne są w życiu zawodowym) oraz *postaw*. Na uwagę zasługuje przede wszystkim przywrócenie do dydaktyki szkolnej pojęcia „cnoty obywatelskiej”, nawiązujące m.in. do najlepszych tradycji antyku czy okresu dawnej Rzeczypospolitej. (...)

Wspomniany wyżej interdyscyplinarny charakter przedmiotu WOS stanowi wyzwanie nie tylko dla autorów programów nauczania, ale także, a może przede wszystkim, dla realizujących go nauczycieli. Dlatego też niezwykle ważne jest, aby programy te zawierały w miarę szczegółowy opis proponowanych metod nauczania i czynności nauczyciela.

Jerzy Sińczak, nauczyciel WOS i historii w Gimnazjum i Liceum Jezuitów w Gdyni, wcześniej doradca metodyczny w Gdańsku, 1996 r.

OPINIE O PODRĘCZNIKU KOSS ZGODNYM Z NOWĄ PODSTAWĄ PROGRAMOWĄ

Na wyróżnienie zasługuje warstwa aktywizująca podręcznika. Dzięki temu podręcznikowi możliwe jest nabycie postaw i umiejętności obywatelskich. Logiczna konstrukcja, adekwatna do treści szata graficzna, odpowiedni do podstawy programowej układ treści.

prof. dr hab. Roman Bäcker, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2018 r.

Podręcznik jest bardzo dobrze napisany, wyśmienicie ukierunkowany na ucznia klasy 8 SP. Forma jest bez zarzutu, całość prezentuje się bardzo atrakcyjnie. Zawiera dużo pytań, przede wszystkim zadań, ćwiczeń i projektów aktywizujących uczniów, które skłaniają do zajęcia stanowiska przy poruszanych tematach. To kolejna zaleta. Całość ma logiczną i spójną konstrukcję, wykonaną bardzo dobrze pod względem merytorycznym i dydaktycznym. Na uwagę zasługują wyważone obiektywne opinie o zagadnieniach współczesnej Polski, a także dobry dobór materiału, w stosunku do objętości podręcznika.

dr Karol Łopatecki, Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy w Białymstoku, 2018 r.

Podręcznik napisany został poprawnym językiem i stosownym stylem. Autorzy w jasny i – co ważne – ciekawy sposób przekazują treści dotyczące spraw i tematów obywatelskich. Tekst jest poprawny pod względem językowym, ortograficznym i interpunkcyjnym. (...) W podręczniku znajdują się również fragmenty tekstów publicystycznych i popularnonau-

kowych, które pozwolą uczniom zapoznać się z innymi rodzajami stylów (publicystycznym i popularnonaukowym). Natomiast fragmenty *Konstytucji RP* umożliwią kontakt ze stylem aktów prawnych.

dr Katarzyna Aldona Kozłowska, rzeczoznawca językowy, 2018 r.

Jest to jeden z najlepszych podręczników, dzięki niemu można rzeczywiście nauczyć gimnazjalistów jak praktykować demokrację.

prof. dr hab. Roman Bäcker, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2009 r.

Podzielam opinię prof. dr. hab. R. Bäckera, że jest to jeden z najlepszych podręczników do wiedzy o społeczeństwie do gimnazjum. Jednocześnie należy stwierdzić, że – obserwując wydawnictwa dydaktyczne CEO od kilkunastu lat – są one coraz lepsze pod względem dydaktycznym, aktualne pod względem wiedzy naukowej i materiału rzeczowego.

dr Marek Simlat, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, 2009 r.

Należy stwierdzić, że przedłożony do recenzji podręcznik spełnia warunki określone w rozporządzeniu w sprawie dopuszczania do użytku szkolnego programów wychowania przedszkolnego, programów nauczania i podręczników. Książka zasługuje na szczególną uwagę z wielu względów.

Po pierwsze, sposób przekazu dostosowany został do kompetencji głównego odbiorcy książki – ucznia gimnazjum. Autorzy wprowadzają bowiem młodego człowieka w sekrety funkcjonowania społeczeństwa, państwa, meandry polityki oraz zagadki samorządności i obywatelstwa, czyniąc to w sposób klarowny, zrozumiały. O jasności wyводу świadczy między innymi to, że wszelkie pojęcia czy terminy Autorzy tłumaczą zwięźle i przystępnie zarazem. Styl, jakim napisano podręcznik, cechuje przede wszystkim jasność, jak też prostota. (...)

Druga sprawa wiąże się z kompozycją podręcznika. Autorzy zadbali o zachowanie porządku w jego budowie. Treści w nim zawarte łączą się w oparciu o różne kryteria logiczne. (...) Poszczególne jednostki podręcznika łączą się w spójną całość znaczeniową, wynikają z siebie, odsyłają do wiadomości i umiejętności już przez ucznia posiadanych. Inna sprawa, że każda jednostka tematyczna poprzedzona jest akapitem analitycznie przedstawiającym problemy i tezy, jakie będą rozwijane i rozpatrywane w dalszych etapach wyводу. Recenzowany podręcznik posiada więc skrupulatnie przemyślaną koncepcję.

Po trzecie, książka umożliwia uczniowi samodzielne obserwacje świata, inspirowane do tych obserwacji i wskazuje możliwości ich interpretowania. Do aktywności pobudzają między innymi licznie wskazywane przykłady projektów oraz prac indywidualnych i zespołowych, które wykonywali rówieśnicy uczniów w innych szkołach w minionych latach, jak również zróżnicowane metody pracy na lekcjach oraz proponowane środki dydaktyczne. Autorzy zadbali przy tym o bogatą obudowę podręcznika – materiały dostępne na stronach internetowych (odsyłacze do wartościowych stron WWW), serwis zawierający dodatkowe ćwiczenia i informacje, umożliwiające uczniom kontakt z różnorodnymi tekstami i zachęcające do głębszej refleksji nad tematem. Wszystko to sprawia, że wiado-

mości zaprezentowane w podręczniku nie tylko integrują różne dziedziny wiedzy o świecie i człowieku, uwidaczniają korelację różnych dyscyplin, ale też wskazują na ich związek z rzeczywistością bezpośrednio dotyczącą ucznia jako obywatela, Polaka, Europejczyka, członka społeczności lokalnej. W moim przekonaniu podręcznik pełni zatem nie tylko funkcję poznawczą, badawczą i samokształceniową, ale też, o ile nie przede wszystkim, wychowawczą – wychowuje bowiem do życia wśród innych i z innymi.

Po czwarte wreszcie, na uwagę zasługuje bogata i estetyczna szata graficzna. Interesujące rozwiązania edytorskie: licznie występujące barwne ilustracje, zastosowana kolorystyka (w obrębie rozdziałów) oraz różne sposoby prezentowania danych statystycznych, uwydatniania ważnych treści, zapewne wspomogą proces dydaktyczny i okażą się nieocenioną pomocą w pracy dla mądrego, nieszablonowego nauczyciela, który z pasją wykonuje swój zawód, otwartego na innowacje i lubiącego wyzwania.

Podręcznik wyróżnia się spośród dostępnych na rynku książek do nauczania wiedzy o społeczeństwie, cieszy się sporym zainteresowaniem uczniów i nauczycieli.

dr Jarosław Pacuła, Uniwersytet Śląski w Katowicach, 2009 r.

CENTRUM EDUKACJI OBYWATELSKIEJ

Fundacja Centrum Edukacji Obywatelskiej (CEO) działa od 1994 roku. Jest organizacją pożytku publicznego. Opracowuje i wydaje podręczniki, scenariusze zajęć i materiały metodyczne dla nauczycieli. Prowadzi niepubliczną placówkę doskonalenia nauczycieli oferując kursy i szkolenia dla nauczycieli, dyrektorów i rad pedagogicznych.

Wybrane programy CEO

Konkurs Wiedzy Obywatelskiej i Ekonomicznej – rozwija wiedzę i umiejętności obywatelskie, uczy przedsiębiorczości i rozumienia zjawisk ekonomicznych. Konkurs organizowany jest w kilku województwach we współpracy z kuratoriami oświaty.

Samorząd Uczniowski – program dla uczniów i nauczycieli, którzy chcą rozwijać samorządność uczniowską. Uczniowie dowiadują się, jak realizować swoje pomysły i pasje oraz efektywnie działać w szkole i poza nią.

Solidarna Szkoła – młodzi ludzie nagrywają wywiady z lokalnymi bohaterami demokratycznych przemian, opracowują solidarnościowe trasy i gry edukacyjne, prowadzą wirtualne archiwa, organizują samopomoc i wolontariat.

Młodzi Głosują – prowadzony od 1995 r. projekt umożliwia niepełnoletnim obywatelom udział w głosowaniu. Uczniowie i uczennice organizują w swoich szkołach młodzieżowe wybory. Prowadzą też lokalne działania profrekwencyjne.

Młodzi przedsiębiorczy – uczniowie i uczennice, działając w małych zespołach, opracowują budżety klasowych i szkolnych przedsięwzięć oraz zakładają i prowadzą wirtualne firmy. Program realizowany jest we współpracy z ING Bankiem Śląskim i Fundacją ING Dzieciom.

Młodzi w Akcji – uczniowie i uczennice poznają miejsca ciekawe lub ważne dla społeczności lokalnej i zastanawiają się wspólnie przedstawicielami różnych grup, jak będą one wyglądać w przyszłości. Program jest realizowany w partnerstwie z Polsko-Amerykańską Fundacją Wolności, w ramach programu Szkoła Ucząca się i Fundacją Banku Zachodniego WBK.

Filmoteka Szkolna. Akcja! – CEO i Filmoteka Narodowa – Instytut Audiowizualny wspierają nauczycieli w korzystaniu na lekcjach i zajęciach pozalekcyjnych z „Filmoteki Szkolnej” – zestawu polskich filmów fabularnych i dokumentalnych.

W świat z klasą – projekt wspiera nauczycielki i nauczycieli w realizacji zagadnień związanych z edukacją globalną na swoich przedmiotach, proponując im bezpłatne materiały edukacyjne oraz kurs internetowy wraz ze spotkaniami stacjonarnymi.

Rozmawiamy o uchodźcach – projekt pomaga nauczycielom i nauczycielkom w prowadzeniu rozmów z młodzieżą na temat współczesnych migracji i zjawiska uchodźstwa w atmosferze szacunku. Tworzone w ramach projektu szkolne Kluby Dobrej Rozmowy to szansa dla uczniów i uczennic na doskonalenie umiejętności wymiany opinii, argumentowania i poznawania różnych punktów widzenia.

Trudny temat. Weźmy to na warsztat – program ma na celu opracowanie metod i technik i rozwiązywania konfliktów oraz prowadzenia rozmów na trudne tematy w szkole, aby stały się gotowym modelem dla uczniów i uczennic, nauczycieli i nauczycielek oraz rodziców dzieci.

Mind Over Media Polska. Szkoła krytycznego myślenia – uczniowie i uczennice analizują język propagandy w mediach. Na platformie społecznościowej zamieszczają wideo albo zrzut ekranu, opisują sytuację i decydują, która z czterech technik manipulacji została zastosowana w danym materiale, a następnie oceniają, na ile jest ona szkodliwa społecznie.

Program KOSS jest przeznaczony do nauczania wiedzy o społeczeństwie w szkole podstawowej. To zmodyfikowana – zgodnie z założeniami podstawy programowej – wersja programu nauczania edukacji obywatelskiej, obecnego w polskich szkołach od 1995 roku. Uwzględnia wszystkie wymienione w podstawie cele kształcenia ogólnego (wymagania ogólne) oraz treści nauczania (wymagania szczegółowe). Program KOSS może być realizowany w klasie ósmej w wymiarze 2 godzin tygodniowo.

Nazwa programu – Kształcenie Obywatelskie w Szkole Samorządowej – podkreśla związek szkoły z samorządem lokalnym. Tematyka zajęć skłania uczniów do zainteresowania się życiem społeczności lokalnej i rzeczywistego uczestnictwa w nim. W każdej jednostce lekcyjnej możemy odnaleźć liczne odwołania do bezpośrednich doświadczeń młodych ludzi oraz zaproszenia do działań obywatelskich, co czyni edukację bardziej autentyczną i skuteczną.

9 788366 115003 >

-CEO-
CENTRUM EDUKACJI
OBYWATELSKIEJ

CIVITAS

Księgarnia internetowa: www.civitas.com.pl